

หัวใจพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

หัวใจพระพุทธศาสนา

ที่ระลึก
การฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา
สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ในพระสังฆราชูปถัมภ์
ณ พระอุโบสถ วัดบวรนิเวศวิหาร
๓ ตุลาคม ๒๕๓๖

หัวใจพระพุทธศาสนา

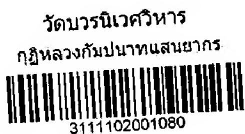
สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ISBN 974-340-476-7

สำนักเลขานุการสมเด็จพระสังฆราช
จัดพิมพ์ในวโรกาสฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา
สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
๓ ตุลาคม ๒๕๓๖

พิมพ์ครั้งแรก ๒๕๓๖ จำนวน ๓๐,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์ชวนพิมพ์
๔๖๙ ถนนพระสุเมรุ แขวงบวรนิเวศ เขตพระนคร กรุงเทพฯ ๑๐๒๐๐
โทร. ๒๘๐๓๕๔๒, ๒๘๑๐๕๔๑, ๒๘๑๓๑๘๐-๑, ๒๘๒๒๑๑๔ แฟกซ์ ๒๘๑๓๑๘๑
นายจิโรจน์ ศรสงคราม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๓๖

ติรตนปฺปมาณคาถา

---

๑ วรญฺเจว วรญฺญุญฺจ วรทญฺจ วราหรํ
สพฺพญฺญุํ สุคตํ พุทฺธํ สิรสา ว นมามิหํ.

๑ สมฺพุทฺเธน สุอกฺขาตํ สนฺทิฏฺฐิกมกาลิกํ
สนฺตญฺจ นิปุณํ ธมฺมํ สิรสา ว นมามิหํ.

๑ พุทฺธสฺส สาวกํ สุฏฺฐุ- สามีจิปฏิปนฺนกํ
วิสุทฺธมริยํ สงฺฆํ สิรสา ว นมามิหํ.

ญาณสํวรมหาเถรสฺส มหาสงฺฆราชสฺส สกฺกาโร

---

๑ สงฺฆราชํ มหาเถรํ ญาณสํวรวิสฺสุตํ
เมตฺตาทิคุณสมฺปนฺนํ โกวิทํ ปิฏกตฺตเย

๑ ปริยตฺติวิภาวิญฺจ ปฏิปตฺติวิสารทํ
ปูชาสกฺการสมฺมานา- รหํ อาจารโสภิตํ

๑ ทินสฺมึ ตติเย ชาตํ ตุลามาสสฺส กาลโต
อสีติวสฺสสมฺปุณฺณํ สิรสา ว นมามิหํ.

๑ รตนตฺตยเตเชน อมฺหํ กลฺยาณเจตสา
สงฺฆราชา มหาเถโร สงฺฆสฺส ปรินายโก

๛ ทีฆายุ สุขิโต โหตุ　　อนีโฆ นิรุปทฺทโว
พุทฺธสาสนจกฺกมฺหิ　　ธโช โหตุ ทิวากโร
๛ สมฺพุทฺธสาสนํ เสฏฺฐํ　　จิรํ ติฏฺฐตุ สาตตํ
ทยฺยเทสหิตตฺถาย　　สพฺพโลกหิตาย จ
๛ จกฺขุทํ ญาณทญฺเจว　　ทุกฺขูปสมมคฺคทํ
วุฑฺฒึ สนฺตึ สุขํ เขมํ　　อาวหนฺตํ ว สพฺพทา-ติ.

ไตรรัตนปูชา

๛ ค้อมบังคมพระบรมพุทธ์พหุลคุณ
ปัญญาพิสุทธิ์สุนทร์ อนุทย์
๛ ค้อมบังคมพระอุดมธรรมวรวิมุติ
คือนพโลกุต- ตรา
๛ ค้อมบังคมพระอุดมสงฆ์อริยสา-
พกเพ็ญพระศีลา- ทิคุณ

มหาสังฆราชสักการ

๛ น้อมนบองค์วรสงฆราชสิริอดุล
เปรมเปี่ยมพระการุญ- ญธรรม
๛ เปรื่องปรีชาตริปิฎกพระยกวจนะนำ
แนวพุทธศาสน์สัม- ปทา
๛ ทรงแตกฉานปริยัติพระวัตตจริยา
ภาคภาวนาสา- ธุสม
๛ ควรแก่การอภิวาทะคารวะนิยม
ชวนค้อมและบังคม พระบาท

๏ คาบนี้ทรงพระเจริญพระชนม์สิริวิลาส
แปดสิบวโรกาส ฉนำ
๏ รัฐราษฎร์ร่วมคณะสงฆ์ประจงสุมหกรรม
ฝ่ายกิจกุศลธรรม ถวาย
๏ สรวมไตรรัตนคุณอดุลพลขจาย
ร่วมศุภเจตน์หลาย ระดม
๏ ขอสมเด็จพระสกลสงฆปติสม
ทุกสิ่งพระปรารมภ์ สมิทธิ์
๏ เรืองจำรูญจิรชนมดลสุขพิศิษฎ์
เป็นศาสน์ธวัชนิตย์ นิรันดร์
๏ ขอสัมพุทธ์วรศาสน์ประกาศคุณอนันต์
นำสุขเกษมสันติ์ สวัสดิ์
๏ สู่ถิ่นไทยและวิเทศประสบสิริพิพัฒน์
ด้วยร่มอุดมฉัตร สุธรรม.

สุชีพ ปุญญานุภาพ *ประพันธ์*
ถวายเป็นสักการบูชา

คำนำ

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก สถิต ณ วัดบวรนิเวศวิหาร พระประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย ทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษา ในวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๓๖ นับเป็นมหามงคลสมัย ที่พุทธศาสนิกชนชาวไทยย่อมปีติยินดีกันทั่วหน้าอีกวาระหนึ่ง

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ทรงมีพระคุณูปการเป็นอเนกอนันต์ทั้งในส่วนอัตตสมบัติและปรหิตปฏิบัติ ในส่วนอัตตสมบัตินั้น ทรงถึงพร้อมด้วยศีลาจารวัตรอันบริสุทธิ์บริบูรณ์ ทรงมีพระทัยน้อมไปในเนกขัมมปฏิบัติตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เป็นเหตุให้เข้ามาสู่สมณเพศประพฤติพรหมจรรย์ตั้งแต่พระชนมายุยังน้อย และก็ได้ทรงเจริญในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา มาด้วยดีภิญโญยิ่งขึ้นโดยลำดับ ทรงมีพระทัยใฝ่รู้ในวิทยาการทั้งภาคคดีโลกและภาคคดีธรรม ทรงรับรู้และรับฟังแล้วนำมาวิเคราะห์วิจัย ประยุกต์ใช้กับธรรมาธิบายในการอบรมสั่งสอนสาธุชนพุทธบริษัทได้อย่างเหมาะสม ทรงปฏิบัติอบรมพระองค์ในสมาธิกรรมฐานเป็นพิเศษตลอดมา ทั้งยังทรงพระเมตตาแนะนำสั่งสอนสาธุชนในจิตตภาวนาดังที่ได้ทรงปฏิบัติอบรมพระองค์มาเป็นวิทยาทาน ธรรม

ทาน เป็นเวลาต่อเนื่องยาวนาน พระคุณธรรมและพระบารมีธรรมในพระองค์เจริญแก่กล้า ทรงเป็นที่ศรัทธาปสาทะของปวงชน นับแต่องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชวงศ์ จนถึงสาธุชนทั่วไป ดังเป็นที่ประจักษ์ดีอยู่แล้ว จึงทรงเป็นพระมหาเถระที่เป็นที่บูชาเคารพเทิดทูนยิ่งของปวงพุทธศาสนิกชนทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศพระองค์หนึ่งในปัจจุบัน

ในส่วนปรหิตปฏิบัตินั้น สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ก็ได้ทรงแผ่พระเมตตาไปยังสาธุชนถ้วนหน้า ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจเป็นคุณประโยชน์แก่ปวงสาธุชนและชาติบ้านเมืองเป็นอเนกประการ ทรงประทานพระธรรมเทศนา พระโอวาทสั่งสอน ด้วยสัจจธรรมสารธรรมที่ทรงพิเคราะห์พิจัยแล้วอย่างลึกซึ้ง ชวนใจให้สาธุชนพุทธบริษัทนำไปประพฤติปฏิบัติ ยังผลให้เกิดสุขประโยชน์ทั้งแก่ตนและแก่ประเทศชาติ ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัด โบสถ์ วิหาร การเปรียญ โรงเรียน โรงพยาบาลและสาธารณสถานเพื่อการสาธารณสงเคราะห์ต่างๆ เป็นอันมาก ทรงพระเมตตาเสด็จไปปฏิบัติศาสนกิจเพื่อเจริญศรัทธาแก่พุทธศาสนิกชน ทั้งไกลและใกล้โดยถ้วนหน้ามิได้ว่างเว้น ทั้งยังทรงแผ่พระเมตตาในส่วนนี้ตลอดไปถึงพุทธศาสนิกชนในต่างประเทศด้วย เป็นเหตุให้ทรงจาริก

ไปประเทศต่างๆ ทั้งในเอเชีย ยุโรป และอเมริกาบ่อยครั้ง ยังปีติปราโมทย์แก่พุทธศาสนิกชนในประเทศนั้นอย่างยิ่ง และโดยฐานที่ทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายก แห่งคณะสงฆ์ไทย ก็ได้ทรงปกครองคณะสงฆ์ด้วยพระปรีชาสามารถ ประกอบด้วยพระเมตตาธรรม นำให้สังฆมณฑลมีความสงบเรียบร้อยด้วยดีตลอดมา

รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพิจารณาเห็นว่า ในสมัยอันเป็นมหามงคลทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษานี้ สมควรจะได้จัดงานเฉลิมฉลองให้สมพระเกียรติแห่งพระคุณูปการ ในฐานที่พระองค์ทรงเป็นพระประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย เพื่อเป็นการเทิดทูนสถาบันพระพุทธศาสนาอันเป็นศาสนาประจำชาติ และเป็นโอกาสให้พุทธศาสนิกชนได้แสดงกตัญญูกตเวทิตา สนองพระเดชพระคุณที่ได้ทรงมีพระเมตตาและประทานพระคุณูปการเป็นอเนกอนันต์แก่พุทธศาสนิกชนและชาติบ้านเมืองด้วยดีตลอดมา และเมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ รับงานนี้ไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นพ้นหาที่สุดมิได้

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษาสมเด็จพระญาณสังวร สม-

เด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีความเห็นพ้องต้องกันว่า นอกจากรัฐบาลจะได้ดำเนินการจัดงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษาแล้ว สมควรที่จะเชิญชวนให้พุทธศาสนิกชนทั่วไปได้ร่วมในโครงการสาธารณกุศลของสมเด็จพระสังฆราช ผู้ทรงเป็นที่เคารพสักการะยิ่ง เพื่อถวายเป็นพระกุศลและเทิดพระเกียรติในวโรกาสอันเป็นมหามงคลนี้ด้วย ดังนี้

๑. ร่วมบริจาคทุนเพื่อจัดตั้ง "ทุนสาธารณสงเคราะห์ ญสส. ๘๐ พรรษา ๒๕๓๖ ของคณะสงฆ์" ถวายเป็นอนุสรณ์ในวโรกาสทรงเจริญพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สำหรับประทานเป็นการสาธารณสงเคราะห์แก่วัด ภิกษุ สามเณร และประชาชนที่ประสบภัยทั่วราชอาณาจักร

๒. บริจาคโลหิตให้แก่สภากาชาดไทยและโรงพยาบาลทั่วราชอาณาจักร เพื่อถวายเป็นพระกุศลเทิดพระเกียรติ

อนึ่ง เนื่องในมหามงคลวโรกาสนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิมพ์หนังสือ "พระมงคลวิเสสกถาและพระธรรมเทศนาในการพระราชกุศล" พระราชทานถวายแด่สมเด็จพระสังฆราช เพื่อทรงประทานเป็นวิทยาทาน คณะสงฆ์ รัฐบาล และคณะศิษยานุศิษย์ จึงขอพระราชทานโดยเสด็จพระราชกุศลส่วนนี้ จัดพิมพ์คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาและ

หนังสืออันเป็นบทพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราชน้อมถวายด้วย รวมเป็นหนังสือที่จัดพิมพ์ในวโรกาสนี้ ดังนี้

๑. พระมงคลวิเสสกถาและพระธรรมเทศนาในการพระราชกุศล

๒. มิลินทปัญหา ฉบับภาษาไทยของกรมศิลปากร

๓. มิลินฺทปญฺหา ฉบับภาษาบาลี

๔. ศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาวัดบวรนิเวศวิหาร

๕. จดหมายเหตุพระราชพิธีสถาปนาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วันศุกร์ที่ ๒๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๓๒

๖. สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ : พระประวัติและพระนิพนธ์

๗. สุวัฑฒนธรรม

๘. บทนำแห่งพระพุทธศาสนา

๙. หัวใจพระพุทธศาสนา

๑๐. เทศนาวันกาชาดโลก

๑๑. ในเหตุผลและเหนือเหตุผล

๑๒. วิธีคลายทุกข์

๑๓. เส้นทางสายไหมแห่งธรรม

๑๔. Fourty-five Years of the Buddha (Book one)

ในนามของคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก พระราชวงศ์ คณะสงฆ์ คณะรัฐมนตรี ข้าราชการ พนักงานของส่วนราชการ รัฐวิสาหกิจ คณะศิษยานุศิษย์ และในนามของพุทธศาสนิกชนทั้งมวล ขอตั้งกัลยาณจิตน้อมถวายพระพร ขอให้ทรงเจริญยิ่งๆ ด้วยพระศุภสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล ปราศจากสรรพโรคาพาธภัยพิบัติอุปัทวันตราย ทรงสมบูรณ์ด้วยพระพลานามัย ทรงเจริญพระชนมายุยิ่งยืนนาน เป็นนาถะและประทีปแห่งธรรมของปวงพุทธศาสนิกชนสืบไป ตลอดกาลนาน

(นายชวน หลีกภัย)

นายกรัฐมนตรี

ประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี
มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์
และงานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

พระประวัติสังเขป
สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
(สุวฑฺฒโน เจริญ คชวัตร ป.ธ. ๙)
วัดบวรนิเวศวิหาร

พระชาติภูมิ

สมเด็จพระญาณสังวร *(สุวฑฺฒโน)* สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก มีพระนามเดิมว่า เจริญ นามสกุล คชวัตร ประสูติที่ตำบลบ้านเหนือ อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี เมื่อวันศุกร์เดือน ๑๑ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๖ เวลาประมาณ ๑๐ ทุ่ม มีเศษ *(หรือเวลาประมาณ ๐๔.๐๐ นาฬิกาเศษ แห่งวันเสาร์ที่ ๔ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๔๕๖ ตามที่นับแบบปัจจุบัน)* พระชนกชื่อ นายน้อย คชวัตร *(ถึงแก่กรรม พุทธศักราช ๒๔๖๕)* พระชนนีชื่อ นางกิมน้อย คชวัตร *(ถึงแก่กรรม พุทธศักราช ๒๕๐๘)*

บรรพชาอุปสมบท

พุทธศักราช ๒๔๖๙ ทรงบรรพชาเป็นสามเณรที่วัดเทวสังฆาราม *(วัดเหนือ)* จังหวัดกาญจนบุรี พระครูอดุลย-

สมณกิจ *(พุทฺธโชติ ดี เอกฉันท์)*[๑] เจ้าอาวาสวัดเทวสังฆาราม เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูนิวิฐสมาจาร *(สุวณฺณโชติ เหรียญ รัสสุวรรณ)*[๒] เจ้าอาวาสวัดศรีอุปลาราม *(วัดหนองบัว)* เป็นพระอาจารย์ให้สรณะและศีล

พุทธศักราช ๒๔๗๖ ทรงพระชนมายุครบ ๒๐ พรรษา ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดเทวสังฆาราม จังหวัดกาญจนบุรี พระครูอดุลยสมณกิจ *(พุทฺธโชติ ดี เอกฉันท์)* เจ้าอาวาสวัดเทวสังฆาราม เป็นพระอุปัชฌาย์ พระครูนิวิฐสมาจาร *(สุวณฺณโชติ เหรียญ รัสสุวรรณ)* เจ้าอาวาสวัดศรีอุปลาราม เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระปลัดหรุง นามสกุล เซี่ยงฉี เจ้าอาวาสวัดทุ่งสมอ เป็นพระอนุสาวนาจารย์ เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๗๖ อุปสมบทแล้วทรงจำพรรษาอยู่ที่วัดเทวสังฆาราม ๑ พรรษา

เมื่อออกพรรษาแล้วในศกเดียวกันได้ทรงทำทัฬหีกรรม (ญัตติซ้ำ) เป็นธรรมยุตที่วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๗๖ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์

---

[๑] ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นเทพที่ พระเทพมงคลรังษี มรณภาพเมื่อพุทธศักราช ๒๕๑๐

[๒] ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะที่ พระโสภณสมาจาร มรณภาพเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๓

(สุจิตฺโต หม่อมราชวงศ์ชื่น นภวงศ์[๑] *ป. ๗)*[๒] เป็นพระอุปัชฌาย์ พระเทพเมธี *(อิสฺสรญาโณ จู ทีปรักษพันธุ์ ป. ๗)*[๓] เป็นพระกรรมวาจาจารย์

การศึกษา

ทรงได้รับการศึกษาเบื้องต้น ณ โรงเรียนประชาบาลวัดเทวสังฆาราม จบชั้นประถม ๕ *(เทียบชั้นมัธยม ๒)* หลังจากทรงบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ทรงเรียนพระปริยัติธรรมและทรงสอบไล่ได้ชั้นต่างๆ เป็นลำดับมา ในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ดังนี้

พุทธศักราช ๒๔๗๒	ทรงสอบได้นักธรรมชั้นตรี
พุทธศักราช ๒๔๗๓	ทรงสอบได้นักธรรมชั้นโท และเปรียญ ๓ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๗๕	ทรงสอบได้นักธรรมชั้นเอก และเปรียญ ๔ ประโยค

---

[๑] พระนิยมส่วนพระองค์ใช้ นภวงศ์ แต่ทั่วไปใช้ นพวงศ์

[๒] ภายหลังได้รับพระราชทานสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ สิ้นพระชนม์เมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๑

[๓] ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระรัตนธัชมุนี มรณภาพเมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๕

พุทธศักราช ๒๔๗๖	ทรงสอบได้เปรียญ ๕ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๗๗	ทรงสอบได้เปรียญ ๖ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๗๘	ทรงสอบได้เปรียญ ๗ ประโยค[๑]
พุทธศักราช ๒๔๘๑	ทรงสอบได้เปรียญ ๘ ประโยค
พุทธศักราช ๒๔๘๔	ทรงสอบได้เปรียญ ๙ ประโยค

สมณศักดิ์

พุทธศักราช ๒๔๙๐	เป็นพระราชาคณะสามัญที่ พระโศภนคณาภรณ์
พุทธศักราช ๒๔๙๕	เป็นพระราชาคณะชั้นราช ในราชทินนามเดิม
พุทธศักราช ๒๔๙๘	เป็นพระราชาคณะชั้นเทพ ในราชทินนามเดิม
พุทธศักราช ๒๔๙๙	เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมวราภรณ์
พุทธศักราช ๒๕๐๔	เป็นพระราชาคณะชั้นเจ้าคณะรองที่ พระสาสนโสภณ

[๑] ทรงเข้าสอบในนามของสำนักเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม

พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระญาณสังวร

พุทธศักราช ๒๕๓๒ ได้รับพระราชทานสถาปนาขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ลำดับที่ ๑๙ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

อนึ่ง *พุทธศักราช ๒๕๐๑* ได้รับพระราชทานพัดรัตนาภรณ์

ตำแหน่งการงาน

ทางการคณะสงฆ์

พุทธศักราช ๒๔๘๔ เป็นสมาชิกสังฆสภาโดยตำแหน่งตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔

เป็นกรรมการสังคายนาพระธรรมวินัยซึ่งแต่งตั้งขึ้นตามความในมาตรา ๖๐ แห่งพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔

พุทธศักราช ๒๔๘๘ เป็นพระวินัยธรชั้นอุทธรณ์

พุทธศักราช ๒๔๘๙ เป็นเลขานุการสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์

พุทธศักราช ๒๔๙๙	รักษาการพระวินัยธรชั้นฎีกา
พุทธศักราช ๒๕๐๓	เป็นสังฆมนตรีช่วยว่าการองค์การปกครอง สั่งการองค์การปกครองคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๐๔	เป็นกรรมการโครงการเชิดชูและบำรุงพระพุทธศาสนาโดยตำแหน่ง
	เป็นผู้รักษาการเจ้าคณะธรรมยุตภาคทุกภาค
	เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร
พุทธศักราช ๒๕๐๖	เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมชุดแรกตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์พุทธศักราช ๒๕๐๕ และเป็นตลอดมาทุกสมัยจนถึงปัจจุบัน
	เป็นอนุกรรมการพิจารณาร่างกฎมหาเถรสมาคมตลอดมาทุกสมัย
	เป็นอนุกรรมการปรับปรุงหลักสูตรการศึกษาปริยัติธรรมแผนกภาษาบาลี
พุทธศักราช ๒๕๐๗	เป็นอนุกรรมการพิจารณาร่างระเบียบการเดินทางไปต่างประเทศของพระภิกษุสามเณร

พุทธศักราช ๒๕๐๙ เป็นประธานกรรมการอำนวยการฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ

พุทธศักราช ๒๕๑๐ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาเรื่องวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาประจำปี ๒๕๑๑

เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาร่างระเบียบมหาเถรสมาคม ว่าด้วยวิธีปฏิบัติในการปลูกสร้างอาคารในที่ดินของวัดซึ่งมีผู้เช่าอยู่

เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาหลักเกณฑ์การยกเว้นค่าโดยสารรถไฟให้แก่พระภิกษุสามเณรในพระพุทธศาสนา

เป็นอนุกรรมการพิจารณาแก้ไขข้อขัดข้องในระหว่างวัดกับผู้เช่า*(พ.ว.ช.)*

พุทธศักราช ๒๕๑๑ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาโครงการรับการศึกษาของมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้งสอง[๑] เป็นการศึกษาของคณะสงฆ์

---

[๑] สภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย และมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์.

พุทธศักราช ๒๕๑๒ เป็นอนุกรรมการพิจารณาเรื่องการศึกษาโรงเรียนมัธยมของคณะสงฆ์

เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิโครงการจัดตั้งโรงเรียนพระสังฆาธิการส่วนกลาง

พุทธศักราช ๒๕๑๔ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาร่างกฎมหาเถรสมาคมว่าด้วยการลงนิคหกรรมแก่พระภิกษุ

พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นประธานกรรมการบริหารงานสภาการศึกษาของคณะสงฆ์

เป็นเจ้าคณะนครหลวงกรุงเทพธนบุรีและเจ้าคณะจังหวัดสมุทรปราการ *(ธรรมยุต)*

พุทธศักราช ๒๕๑๖ เป็นประธานอนุกรรมการพิจารณาปรับปรุงหลักสูตรศาสนศึกษาของคณะสงฆ์

พุทธศักราช ๒๕๒๑ เป็นรองประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑลฝ่ายสงฆ์

พุทธศักราช ๒๕๒๗ เป็นประธานคณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเนื่องในเทศกาลวิสาขบูชา

	เป็นประธานคณะกรรมการควบคุมการเรี่ยไรของคณะสงฆ์
พุทธศักราช ๒๕๓๑	รักษาการเจ้าอาวาสวัดญาณสังวราราม ในพระบรมราชูปถัมภ์ จังหวัดชลบุรี

ทางการคณะธรรมยุต

พุทธศักราช ๒๔๙๓	เป็นกรรมการเถรสมาคมคณะธรรมยุตประเภทชั่วคราว
พุทธศักราช ๒๔๙๗	เป็นกรรมการเถรสมาคมคณะธรรมยุตประเภทถาวร
พุทธศักราช ๒๕๐๐	เป็นกรรมการพิจารณาร่างระเบียบบริหารวัดธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๐๑	เป็นกรรมการคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๐๓	เป็นสังฆมนตรีสั่งการองค์การปกครองคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๐๔	เป็นพระอุปัชฌาย์
พุทธศักราช ๒๕๑๕	เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนพระสังฆาธิการคณะธรรมยุต
	เป็นรองประธานกรรมการคณะธรรมยุต

พุทธศักราช ๒๕๑๗	เป็นประธานกรรมการคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๑๘	เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนครูปริยัติ-ธรรมคณะธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๓๑	รักษาการเจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต
พุทธศักราช ๒๕๓๒	เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต

ทางการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พุทธศักราช ๒๔๘๘	เป็นกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย
พุทธศักราช ๒๔๙๐	เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์
พุทธศักราช ๒๔๙๔	เป็นกรรมการอำนวยการมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ
	เป็นกรรมการแผนกตำราของมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ
พุทธศักราช ๒๕๐๔	เป็นผู้อำนวยการมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ
	เป็นประธานกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ

พุทธศักราช ๒๕๓๑ เป็นนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ

เป็นนายกสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ

หน้าที่พิเศษ

พุทธศักราช ๒๔๙๕ ร่วมในคณะทูตพิเศษที่มหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ส่งไปร่วมฉลองพระบรมสารีริกธาตุและพระธาตุพระอัครสาวก ณ กรุงพนมเปญ ประเทศกัมพูชา

พุทธศักราช ๒๔๙๖ เป็นกรรมการตรวจชำระพระคัมภีร์ฎีกา

พุทธศักราช ๒๔๙๗ ร่วมในคณะพระเถระแห่งคณะสงฆ์ไทย ไปร่วมประชุมสมัยที่ ๒ แห่งฉัฏฐสังคายนาพระไตรปิฎก ณ กรุงย่างกุ้ง ประเทศพม่า

พุทธศักราช ๒๔๙๙ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ทรงเลือกให้เป็น *"พระอภิบาล" (พระพี่เลี้ยง)* ของพระภิกษุพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหา

ภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ในระหว่างทรงพระผนวชเป็นพระภิกษุและเสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ตั้งแต่วันที่ ๒๒ ตุลาคม ถึงวันที่ ๕ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๙๙

พุทธศักราช ๒๕๐๑ เป็นกรรมการมูลนิธิส่งเสริมกิจการพระศาสนาและมนุษยธรรม *(ก.ศ.ม.)*

พุทธศักราช ๒๕๑๕ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิสงเคราะห์คนเป็นโรคเรื้อน

พุทธศักราช ๒๕๑๖ ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคมและรองประธานกรรมการคณะธรรมยุต ทรงได้รับฉันทานุมัติจากกรรมการคณะธรรมยุต ให้เสด็จไปทรงตรวจการคณะสงฆ์และทรงเยี่ยมพุทธศาสนิกชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวม ๙ จังหวัด คือ จังหวัดนครราชสีมา จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดยโสธร จังหวัดร้อยเอ็ด

จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดกาฬสินธุ์ และจังหวัดขอนแก่น

พุทธศักราช ๒๕๑๙ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิสังฆประชานุเคราะห์

พุทธศักราช ๒๕๒๐ เป็นประธานอำนวยการมูลนิธิมหาวชิราลงกรณ์

พุทธศักราช ๒๕๒๑ เป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณฯ สยามมกุฎราชกุมาร ในการทรงพระผนวช ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นพระอาจารย์ถวายการอบรมพระธรรมวินัยขณะที่พระภิกษุสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จประทับ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ระหว่างวันที่ ๖-๒๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๒๑

พุทธศักราช ๒๕๒๒ เป็นประธานอำนวยการมูลนิธิสิรินธร

พุทธศักราช ๒๕๒๔ ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม และประธานกรรมการคณะธรรมยุต

ทรงได้รับฉันทานุมัติจากกรรมการคณะธรรมยุตให้เสด็จไปทรงตรวจการคณะสงฆ์และทรงเยี่ยมพุทธศาสนิกชนในภาคเหนือ รวม ๑๐ จังหวัด คือ จังหวัดนครสวรรค์ จังหวัดตาก จังหวัดลำปาง จังหวัดลำพูน จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย จังหวัดพะเยา จังหวัดแพร่ จังหวัดอุตรดิตถ์ และจังหวัดกำแพงเพชร

พุทธศักราช ๒๕๒๕ เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถา ในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และถวายตลอดมาจนถึงปัจจุบัน

พุทธศักราช ๒๕๒๖ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิวัดญาณสังวราราม ในพระบรมราชูปถัมภ์

พุทธศักราช ๒๕๒๗ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย

พุทธศักราช ๒๕๒๘ เป็นผู้อ่านพระอภิธรรมนำพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ ๗ ในกระบวนพระราชอิสริยยศ สู่พระเมรุมาศ ณ ท้องสนามหลวง

เป็นรองประธานกรรมการสังคีติการกสงฆ์ ในการสังคายนาพระธรรมวินัยตรวจชำระพระไตรปิฎก

เป็นสังฆปาโมกข์ปาลิวิโสธกะพระวินัยปิฎก ในการสังคายนาพระธรรมวินัยตรวจชำระพระไตรปิฎก เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร จนสำเร็จทันในการพระราชพิธีฉลองเฉลิมพระชนมพรรษา

พุทธศักราช ๒๕๓๐ เป็นประธานกรรมการมูลนิธิแผ่นดินธรรม

เป็นประธานกิตติมศักดิ์มูลนิธิสงเคราะห์และฟื้นฟูจิตใจผู้ติดยาเสพติด

เป็นพระอุปัชฌาย์ ในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ในการหม่อมเจ้าจุฑาวัชร มหิดล พระโอรสในสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงผนวชสามเณร ณ พระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร เมื่อวันอังคารที่ ๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ เวลา ๙ นาฬิกา

พุทธศักราช ๒๕๓๒ เสด็จเยี่ยมพระภิกษุสามเณรและพุทธศาสนิกชนใน ๕ จังหวัดชายแดนภาคใต้ คือ จังหวัดสงขลา จังหวัดสตูล จังหวัดยะลา จังหวัดปัตตานี

และจังหวัดนราธิวาส ตามคำกราบทูลอาราธนาของศูนย์อำนวยการบริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้ ระหว่างวันที่ ๑๒-๑๔ กันยายน ๒๕๓๒

พุทธศักราช ๒๕๓๓ เป็นประธานสงฆ์ในการเจริญพระพุทธมนต์พระราชพิธีพุทธาภิเษกพระพุทธรูปชัยวัฒน์ และพระกริ่งสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนีทรงเจริญพระชนมายุ ๙๐ พรรษา และเป็นประธานจุดเทียนชัย ทรงนั่งปรก ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

การพระศาสนาในต่างประเทศ

พุทธศักราช ๒๕๐๙ ในฐานะประธานกรรมการอำนวยการฝึกอบรมพระธรรมทูตไปต่างประเทศ ได้เสด็จไปเป็นประธานฝ่ายสงฆ์และถวายพระธรรมเทศนากัณฑ์หนึ่งในพิธีเปิดวัดพุทธปทีป ณ กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ระหว่างวันที่ ๒๕ กรกฎาคม-๕ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร และสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์

พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๐๙ และในการเสด็จครั้งนั้น ได้ทรงเยี่ยมชมกิจการพระธรรมทูตในประเทศอังกฤษ และทรงเยี่ยมชมการพระศาสนาในประเทศฝรั่งเศส สวิตเซอร์แลนด์ อิตาลี และกรีซ ระหว่างเสด็จกลับประเทศไทยด้วย

พุทธศักราช ๒๕๑๐ ในฐานะกรรมการมหาเถรสมาคม ได้ตามเสด็จสมเด็จพระสังฆราช *(อุฏฺฐายี จวน ศิริสม ป.ธ. ๙)* วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งเสด็จไปประเทศศรีลังกาเป็นทางการตามคำทูลเชิญของรัฐบาลประเทศนั้น เพื่อเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างพุทธศาสนิกชนทั้งสองประเทศ ระหว่างวันที่ ๑๐ –๒๐ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๕๑๐

พุทธศักราช ๒๕๑๑ เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนา วัฒนธรรม และการศึกษาทั่วไป ในประเทศอินโดนีเซีย ออสเตรเลีย และฟิลิปปินส์ ในฐานะประธานกรรมการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย โดยอนุมัติของมหาเถรสมาคม พร้อมด้วยพระธรรมธัชมุนี *(สนฺตงฺกุโร ประยูร พยุงธรรม ป.ธ. ๙)*[๑] เลขาธิการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ *(ในขณะนั้น)*

---

[๑] ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นที่ พระญาณวโรดม เมื่อพุทธศักราช ๒๕๒๘.

ระหว่างวันที่ ๑๖ เมษายน–๒ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๑๑

พุทธศักราช ๒๕๑๓ เสด็จไปบรรพชาอุปสมบทกุลบุตรชาวอินโดนีเซีย จำนวน ๕ คน ณ ประเทศอินโดนีเซีย พร้อมด้วยพระธรรมโสภณ *(กิจฺจกาโร สนธิ์ มั่งเรือน ป.ธ. ๕)*[๑] รองเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร ตามคำอาราธนาของพระชินรักขิตเถระ หัวหน้าพุทธศาสนิกชนชาวอินโดนีเซีย*(ในขณะนั้น)* ระหว่างวันที่ ๖ พฤษภาคม–๔ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๓

ในศกเดียวกัน เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนาและการศึกษาในประเทศปากีสถาน เนปาล และอินเดีย ในฐานะประธานสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ พร้อมด้วยพระธรรมธัชมุนี *(สนฺตงฺกุโร ประยูร พยุงธรรม ป.ธ. ๙)* เลขาธิการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยฯ *(ในขณะนั้น)* และในโอกาสเดียวกัน ก็ได้รับอนุมัติจากมหาเถรสมาคมให้ทรงเป็นผู้แทนของคณะสงฆ์ไทย เสด็จไปเยี่ยมเยียนพระสงฆ์และวัดพระพุทธศาสนาในประเทศปากีสถานตะวันออก *(ปัจจุบันคือประเทศบังกลาเทศ)* และทรงนำสาส์นของสมเด็จพระสังฆราช *(อุฏฺฐายี จวน ศิริสม ป.ธ. ๙)* วัดมกุฏกษัตริ-

---

[๑] ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นที่ พระญาณวโรดม มรณภาพเมื่อพุทธศักราช ๒๕๓๒.

ยาราม ถึงพุทธศาสนิกชนชาวปากีสถานตะวันออก พร้อมกับพัสดุสิ่งของและกัปปิยภัณฑ์ซึ่งทางคณะสงฆ์ไทยจัดหามาไปช่วยเหลือชาวพุทธที่ประสบวาตภัยครั้งใหญ่ในประเทศนั้นในคราวนั้นด้วย ระหว่างวันที่ ๘ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๓-๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๑๔

พุทธศักราช ๒๕๑๘ เสด็จไปเป็นประธานสงฆ์ในพิธีเปิดวัดพุทธรังษี ณ นครซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย ซึ่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินไปทรงประกอบพิธีเปิดและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ระหว่างวันที่ ๒๒ พฤษภาคม-๕ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๕๑๘

พุทธศักราช ๒๕๒๐ เสด็จไปบรรพชากุลบุตรชาวอินโดนีเซียจำนวน ๔๓ คน ณ เมืองสมารัง ประเทศอินโดนีเซีย ตามคำอาราธนาของคณะสงฆ์สังฆเถรวาทอินโดนีเซีย และเมื่อทรงเสร็จศาสนกิจที่ประเทศอินโดนีเซียแล้ว ได้เสด็จไปเยี่ยมชมกิจการพระศาสนา ณ ประเทศออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ ขากลับทรงแวะเยี่ยมชมการพระศาสนา ณ ประเทศสิงคโปร์ด้วย ระหว่างวันที่ ๗ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐-๑๒ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๑

พุทธศักราช ๒๕๒๓ เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนา ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศในยุโรป ตามคำอาราธนาของบริษัทศรีกรุงวัฒนา จำกัด พร้อมด้วยพระธรรมดิลก *(ปุญฺญาราโม วิชมัย บุญมาก ป.ธ. ๖)*[๑] ระหว่างวันที่ ๓ เมษายน –๒ พฤษภาคม ๒๕๒๓

ในศกเดียวกัน เสด็จไปร่วมประชุมสหพันธ์คีตาอาศรมสากล ในฐานะเป็นพระอาคันตุกะพิเศษ ณ ประเทศอินเดีย เมื่อทรงเสร็จภารกิจที่ประเทศอินเดียแล้ว ได้เสด็จไปเยี่ยมชมการพระศาสนา ณ ประเทศเนปาลด้วย ระหว่างวันที่ ๑๑–๒๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๓

พุทธศักราช ๒๕๒๘ เป็นประธานคณะ พร้อมด้วยพระสงฆ์อีก ๑๙ รูปจากประเทศไทย ไปทรงประกอบพิธีผูกพัทธสีมาอุโบสถวัดจาการ์ตาธรรมจักรชัย ณ กรุงจาการ์ตา ประเทศอินโดนีเซีย ตามคำอาราธนาของคณะสงฆ์สังฆเถรวาทอินโดนีเซีย เป็นการผูกพัทธสีมาอุโบสถวัดพระพุทธศาสนาเถรวาทเป็นครั้งแรกในประเทศนั้น ระหว่างวันที่ ๒๒ –๒๕ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๒๘

ในศกเดียวกัน เสด็จพร้อมด้วยคณะสงฆ์จากประเทศไทยไปเป็นประธานบรรพชากุลบุตรศากยะแห่งเนปาล จำนวน

---

[๑] ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นที่ พระพรหมมุนี เมื่อพุทธศักราช ๒๕๓๒.

๗๓ คน ณ กรุงกาฏมัณฑุ ประเทศเนปาล ตามคำอาราธนาของคณะสงฆ์เนปาล ระหว่างวันที่ ๒๓-๓๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๒๘

พุทธศักราช ๒๕๓๖ เสด็จเยือนสาธารณรัฐประชาชนจีนเป็นทางการ ตามคำกราบทูลอาราธนาของรัฐบาลจีน โดยได้เสด็จเยือนเมืองต่างๆ คือ ปักกิ่ง ซีอาน คุณหมิง และสิบสองปันนา ระหว่างวันที่ ๒๐ มิถุนายน-๒ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๓๖ นับเป็นการเจริญศาสนสัมพันธ์ระหว่างไทย-จีน เป็นทางการเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์แห่งความสัมพันธ์ระหว่างประเทศทั้งสอง

การสาธารณูปการ

นับแต่ทรงเป็นเจ้าอาวาสครองวัดบวรนิเวศวิหาร ได้ทรงบูรณะซ่อมสร้างเสนาสนะและถาวรวัตถุต่างๆ ภายในวัดบวรนิเวศวิหาร ตลอดถึงการก่อสร้างถาวรวัตถุ อันเป็นสาธารณประโยชน์ในที่อื่นอีกเป็นจำนวนมาก ถาวรวัตถุที่สร้างขึ้นใหม่ในวัดบวรนิเวศวิหาร คือ

๑. ตึกกวีบรรณาลัย ห้องสมุดของสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย

๒. ตึกวชิรญาณวงศ์ อาคารเรียนของโรงเรียนวัดบวรนิเวศ

๓. ซุ้มปรางค์ที่ประดิษฐานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ บนลานประทักษิณชั้นที่ ๒ ของพระเจดีย์ใหญ่

๔. กุฏิหลวงเจริญฤทธิศาสตร์ ในคณะเหลืองรังษี

๕. กุฏิพระนิกรบดี ในคณะเขียวรังษี

๖. ตึก ภปร. พิพิธภัณฑ์วัดบวรนิเวศวิหาร

๗. กุฏิคุณหญิงจี๊ด สัตยานุรักษ์ ในคณะเหลืองรังษี

๘. กุฏิรามเดชะ ในคณะสูง

๙. ถังน้ำบ่อบาดาลพร้อมติดตั้งนาฬิกาไฟฟ้าและระฆังข้างตึกมนุษยนาควิทยาทาน

๑๐. อาคารกิจกรรม หลังตึกวชิรญาณวงศ์ โรงเรียนวัดบวรนิเวศ

๑๑. ตึก สว ธรรมนิเวศ โรงเรียนพระปริยัติธรรม วัดบวรนิเวศวิหาร

๑๒. มณฑปที่ประดิษฐานพระพุทธบาทจำลอง หลังพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

๑๓. โพธิฆระ (เรือนโพธิ์) หลังพระวิหารพระศาสดา

๑๔. ศาลาวชิรญาณ วัดบวรนิเวศวิหาร ๑๕๐ ปีฯ

๑๕. ศาลาหน้าศาลาวชิรญาณฯ

๑๖. กุฏิตึกหน้ากุฏิใหญ่คณะเขียวรังษี

ส่วนเสนาสนะและถาวรวัตถุอื่นๆ ภายในวัดบวรนิเวศวิหาร ก็ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์ใหม่หมดทั้งพระอาราม ที่สำคัญคือ

๑. ปิดทองพระเจดีย์ใหญ่ด้วยโมเสกสีทองตลอดทั้งองค์

๒. ประดับหินอ่อนพระอุโบสถตลอดทั้งหลัง

การก่อสร้างถาวรวัตถุอื่นๆ ภายนอกวัด ตลอดถึงการอุปถัมภ์การก่อสร้างวัดต่างๆ นั้นก็มีจำนวนมาก ที่สำคัญคือ

๑. สร้างตึกวชิรญาณวงศ์ ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย สำหรับเป็นตึกสงฆ์และใช้ประโยชน์ทางการแพทย์

๒. สร้างตึกวชิรญาณ สามัคคีพยาบาร ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย สำหรับเป็นตึกสงฆ์และใช้ประโยชน์ทางการแพทย์

๓. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดล้านนาสังวราราม อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่

๔. ทรงสร้างวัดสันติคีรีและพระบรมธาตุเจดีย์ศรีนครินทรามหาสันติคีรี ณ ดอยแม่สะลอง บ้านแม่สะลอง อำเภอแม่จัน จังหวัดเชียงราย

๕. ทรงอุปถัมภ์การสร้างโรงเรียนมัธยมญาณสังวร อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร

๖. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดรัชดาภิเษก อำเภอบ่อพลอย จังหวัดกาญจนบุรี

๗. ทรงอุปถัมภ์การสร้างวัดพุมุด อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี

๘. สร้างวัดญาณสังวราราม อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

๙. สร้างโรงเรียนและโรงพยาบาลสมเด็จพระปิยมหาราชรมณียเขต อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี

๑๐. ทรงอุปถัมภ์การสร้างตึก ภปร (ตึกผู้ป่วยนอก) โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย

๑๑. ทรงอุปถัมภ์การสร้างโรงพยาบาลวัดญาณสังวราราม อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี

นอกจากนี้ ยังทรงอุปถัมภ์การก่อสร้างวัดในต่างประเทศอีกหลายแห่ง คือ

๑. วัดพุทธรังษี ในอุปการะของมหามกุฏราชวิทยาลัย ณ นครซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย

๒. วัดจาการ์ตาธรรมจักรชัย ณ กรุงจาการ์ตา ประเทศอินโดนีเซีย

๓. อุโบสถวัดสิริกิตติวิหาร ณ กรุงกาฐมัณฑุ ประเทศเนปาล

๔. วัดแคโรไลนาพุทธจักรวนาราม ณ รัฐแคโรไลนาเหนือ ประเทศสหรัฐอเมริกา

พระนิพนธ์

ทรงนิพนธ์หนังสือประเภทต่างๆ ไว้มาก ทั้งที่เป็นตำราประกอบการศึกษา ธรรมกถา ธรรมเทศนา และสารคดี เช่น

อธิบายวากยสัมพันธ์ ภาค ๑-๒
ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร (เล่ม ๒)
หลักพระพุทธศาสนา *(เรียบเรียงเป็นเทศนา ๓๗ กัณฑ์)*
พระพุทธเจ้าของเรานั้นท่านเลิศล้ำ
๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า
แนวปฏิบัติในสติปัฏฐาน
การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่
พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร
พระพุทธศาสนากับสังคมไทย
โสฬสปัญหา เป็นต้น

นอกจากนี้ ยังได้ทรงริเริ่มให้มีการแปลหนังสือพุทธศาสนาที่สำคัญๆ จากภาษาไทยเป็นภาษาต่างประเทศ เพื่อเป็นการเผยแพร่และเป็นคู่มือการศึกษาพระพุทธศาสนาสำหรับชาวต่างประเทศอีกเป็นจำนวนมาก เช่น หนังสือหลักสูตรนัก

ธรรมชั้นตรี โท เอก ภิกขุปาติโมกข์ เป็นต้น แล้วโปรดให้มหามกุฏราชวิทยาลัยฯ จัดพิมพ์เผยแพร่

ในระยะเดียวกันนี้ โปรดให้จัดตั้งแผนกจำหน่ายหนังสือพระพุทธศาสนาภาษาต่างประเทศของมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ขึ้นด้วย เพื่อให้เป็นศูนย์หนังสือทางพระพุทธศาสนาสำหรับชาวต่างประเทศที่สนใจจะศึกษาพระพุทธศาสนา ตลอดถึงชาวไทยที่ต้องการหนังสือพระพุทธศาสนาในภาษาต่างประเทศไว้ประกอบการศึกษา ซึ่งได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่ปีพุทธศักราช ๒๕๑๒

พระกรณียกิจ

ทรงเทศนาประจำวันอุโบสถเวลาเช้า ในพระอุโบสถวัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงบรรยายธรรมในการฝึกอบรมการปฏิบัติทางจิต *(กรรมฐาน)* ประจำวันพระและวันหลังวันพระ ณ ห้องประชุมชั้น ๒ ตึก สว ธรรมนิเวศ

ทรงบรรยายธรรม ในรายการบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่ ทางวิทยุกระจายเสียง อ.ส. พระราชวังดุสิต ประจำทุกวันอาทิตย์

ตำแหน่งหน้าที่ซึ่งยังทรงปฏิบัติ
หลังจากได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

เป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหาร

เป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคม

เป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต

เป็นนายกสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย มหาวิทยาลัยพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย

เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนพระสังฆาธิการคณะธรรมยุต

เป็นนายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

เป็นประธานกรรมการมูลนิธิวัดญาณสังวราราม ในพระบรมราชูปถัมภ์

เป็นประธานกรรมการมูลนิธิพระพุทธศาสนาแห่งประเทศไทย

รักษาการเจ้าอาวาสวัดญาณสังวราราม ในพระบรมราชูปถัมภ์

เป็นประธานคณะกรรมการอำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑลฝ่ายสงฆ์

เป็นประธานคณะกรรมการจัดงานสัปดาห์ส่งเสริมพุทธศาสนาเนื่องในเทศกาลวิสาขบูชา

หัวใจพระพุทธศาสนา

ปฐมเทศนาคือเทศนาที่แรก พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์คือภิกษุมีพวกห้า ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน แขวงกรุงพาราณสี ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนานี้ในวันรุ่งขึ้นจากที่เสด็จไปถึง คือได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา ซึ่งเป็นวันที่พุทธศาสนิกชนได้ประกอบพิธีอาสาฬหบูชา ดังที่ได้กำหนดจัดขึ้นเป็นวันบูชาวันหนึ่งสืบมาจนทุกวันนี้

ปฐมเทศนานี้เป็นเทศน์ครั้งแรกที่มีความสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงทางที่พระองค์ทรงปฏิบัติ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงแสดงญาณคือความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นในธรรมะนั้น ถ้าจะตั้งปัญหาว่า

พระพุทธเจ้าทรงดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอย่างไร

ปัญหาเหล่านี้ก็อาจจะตอบได้ด้วยพระสูตรนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นพระสูตรที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจะละเสียมิได้ ควรจะต้องศึกษาให้เข้าใจ

ใจความปฐมเทศนานี้ **ตอนที่ ๑** พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ทางที่บรรพชิตคือนักบวช ซึ่งมุ่งความหน่าย มุ่งความสิ้นราคะคือความติด ความยินดี มุ่งความตรัสรู้ มุ่งพระนิพพาน ไม่ควรจะส้องเสพ อันได้แก่ **กามสุขัลลิกานุโยค** *ความประกอบตนด้วยความสุขสดชื่นอยู่ในทางกาม* และ **อัตตกิลมถานุโยค** *ความประกอบการทรมานตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่า* เพราะเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นของต่ำทราม ที่เป็นกิจของชาวบ้าน ที่เป็นของปุถุชน มิใช่เป็นกิจของบรรพชิตผู้มุ่งผลเช่นนั้น ส่วนอีกหนทางหนึ่งซึ่งเป็นข้อปฏิบัติ เป็นหนทางกลางอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น แต่ว่าไม่ข้องแวะอยู่ในทางทั้งสองนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ให้เกิดจักษุคือดวงตาเห็นธรรม จะทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้ ทำให้เกิดความสงบระงับ ทำให้เกิดความรอบรู้ ทำให้เกิดความดับกิเลส อันได้แก่ **ทางที่มีองค์ประกอบ ๘ ประการ** อันเป็นของประเสริฐ ได้แก่ **สัมมาทิฏฐิ** *ความเห็นชอบ* **สัมมา-**

สังกัปปะ *ความดำริชอบ* **สัมมาวาจา** *เจรจาชอบ* **สัมมากัมมันตะ** *การงานชอบ* **สัมมาอาชีวะ** *เลี้ยงชีวิตชอบ* **สัมมาวายามะ** *พยายามชอบ* **สัมมาสติ** *ระลึกชอบ* **สัมมาสมาธิ** *ตั้งใจชอบ*

ตอนที่ ๒ ได้ทรงแสดงธรรมะที่ได้ตรัสรู้ เมื่อละทางทั้ง ๒ ข้างต้น และมาเดินอยู่ในทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาคือข้อปฏิบัติเป็นทางกลาง ซึ่งมีองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้น อันได้แก่อริยสัจ ๔ คำว่า **อริยสัจ** แปลว่าความจริงของบุคคลผู้ประเสริฐก็ได้ แปลว่าความจริงที่ทำให้บุคคลเป็นคนประเสริฐก็ได้ **อริยสัจ ๔** นี้ได้แก่ :–

๑. **ทุกข์** ในพระสูตรนี้ได้ชี้ว่าอะไรเป็นทุกข์ไว้ด้วย คือชี้ว่าความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือแห้งใจ ปริเทวะคือคร่ำครวญ รัญจวนใจ **ทุกขะ** คือทุกข์กาย เช่น ป่วยไข้ **โทมนัสสะ** คือทุกข์ใจ **อุปายาส** คือคับแค้นใจ เป็นทุกข์ **อัปปิยสัมปโยค** ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ **ปิยวิปโยค** ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อขันธ์ที่ยึดถือไว้ทั้ง ๕ ประการเป็นทุกข์

๒. **ทุกขสมุทัย** *เหตุให้ทุกข์เกิด* ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า **ตัณหา** คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ อันมีลักษณะให้ซัดส่ายไปสู่ภพคือภาวะใหม่เสมอ ไปด้วยกันกับ **นันทิ** ความเพลิดเพลิน **ราคะ** ความติดความยินดี มีความเพลิดเพลินเป็น

อย่างยิ่งในอารมณ์นั้น ๆ มี ๓ คือ **กามตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือได้แก่สิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ **ภวตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คือความเป็นนั่นเป็นนี่ **วิภวตัณหา** ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่

๓. **ทุกขนิโรธ** *ความดับทุกข์* ในพระสูตรได้ทรงชี้ว่า คือดับตัณหาเสียได้หมด สละตัณหาเสียได้หมด ปล่อยคืนตัณหาเสียได้หมด พ้นตัณหาเสียได้หมด ไม่อาลัยพัวพันอยู่ในตัณหาทั้งหมด

๔. **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา** เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค ได้แก่ มรรคอันมีองค์ ๘ ประการ ดั่งกล่าวข้างต้นนั้น

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้แจงว่า ที่เรียกว่า **ตรัสรู้** นั้นคือต้องเป็นรู้ที่มีลักษณะอย่างไร รู้ที่เรียกว่าเป็นตรัสรู้นั้น ต้องมีลักษณะดังนี้ คือเป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้เป็นสิ่งที่ควรกำหนดรู้ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ควรละ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าสมุทัยนี้ละได้แล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นนิโรธความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านิโรธนี้ควรกระทำให้แจ้ง เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านิโรธนี้ได้ทำให้แจ้งแล้ว เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่านี้เป็นมรรคทางปฏิบัติให้

ถึงความดับทุกข์ เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ควรอบรมให้มีขึ้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นว่าทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์นี้ได้อบรมให้มีขึ้นได้บริบูรณ์แล้ว

เพราะฉะนั้น **ญาณ** *คือความรู้* จะเรียกว่า "ตรัสรู้" ต้องประกอบด้วยลักษณะเป็น

สัจจญาณ คือ *ความรู้ในความจริง* ว่านี่เป็นความทุกข์จริง นี่เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง นี่เป็นนิโรธคือความดับทุกข์จริง นี่เป็นมรรคคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง

กิจจญาณ *ความรู้ในกิจคือหน้าที่* คือรู้ว่าหน้าที่จะต้องปฏิบัติในทุกข์ก็ได้แก่กำหนดรู้ ในสมุทัยก็ได้แก่ต้องละ ในนิโรธก็ได้แก่การทำให้แจ้ง ในมรรคก็ได้แก่ต้องปฏิบัติอบรม

กตญาณ *คือความรู้ในการทำกิจเสร็จ* คือรู้ว่าทุกข์ก็ได้กำหนดเสร็จแล้ว สมุทัยก็ละเสร็จแล้ว นิโรธก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว มรรคก็ได้ปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นแล้ว

เพราะฉะนั้น ในพระสูตรจึงแสดงว่า ความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็น **ญาณ** *คือความหยั่งรู้* ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ มีวนรอบ ๓ ก็คือว่า ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ นั้นโดยเป็นสัจจญาณ คือความรู้ในความจริงรอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณ คือต้องรู้ในกิจอันได้แก่หน้าที่รอบหนึ่ง ต้องรู้ในอริยสัจ ๔ นั้นโดยเป็นกตญาณ คือความรู้ในการทำกิจเสร็จรอบหนึ่ง ๓ คูณ ๔ ก็เป็น ๑๒ คือว่ามี

อาการ ๑๒ เมื่อเป็นความรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดั่งกล่าวนี้ จึงจะเรียกว่าเป็นความตรัสรู้ และท่านผู้ที่ได้มีความรู้ดั่งกล่าวนี้ จึงเรียกว่าเป็น **พุทธะ** *คือเป็นผู้ตรัสรู้* ถ้าจะเรียกปัญญาของท่านก็เป็น **โพธิ** ที่แปลว่า *ความตรัสรู้*

เพราะฉะนั้น ใจความในพระสูตรที่กล่าวมานี้จึงเป็นการตอบปัญหาได้ทั้ง ๓ ข้อ ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ดำเนินทางปฏิบัติมาอย่างไรจึงได้ตรัสรู้ ก็ตอบได้ด้วยตอนที่หนึ่ง ปัญหาว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สอง ปัญหาว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ด้วยความรู้ที่มีลักษณะอาการอย่างไร ก็ตอบได้ด้วยตอนที่สาม ฉะนั้น ในท้ายพระสูตรพระพุทธเจ้าจึงได้ทรงประกาศว่าเมื่อความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดั่งกล่าวนี้ ยังไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ตราบใด ก็ยังไม่ทรงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้ ต่อญาณดั่งกล่าวนั้นเกิดขึ้นบริสุทธิ์บริบูรณ์ พระองค์จึงปฏิญญาพระองค์ว่าเป็น **พุทธะ** *คือเป็นผู้ตรัสรู้* และเรียกว่า เป็นผู้ตรัสรู้เอง ก็เพราะว่าความรู้ของพระองค์ที่เกิดขึ้นดั่งกล่าวนั้น เป็นความรู้ที่ผุดขึ้นในธรรมะคือในความจริงที่ไม่ได้ทรงเคยสดับฟังมาจากใคร ไม่ได้ทรงเรียนมาจากใคร

เมื่อพิจารณาตามพระสูตร แม้ทางปฏิบัติของพระองค์ พระองค์ก็ทรงพบขึ้นเอง เพราะได้ทรงละทางปฏิบัติของคณาจารย์ต่าง ๆ มาโดยลำดับ จนมาถึงทรงค้นหาทางปฏิบัติด้วย

พระองค์เอง และทรงพบทางที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทาและก็ทรงดำเนินไปในทางนั้น เมื่อทรงดำเนินไปในทางนั้นจนบริบูรณ์แล้วก็เกิดญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นในธรรมะคือความจริง อันได้แก่อริยสัจ ๔ ซึ่งไม่ได้เคยทรงสดับมาจากใคร ความรู้นั้นผุดขึ้นเอง อันเป็นผลของการปฏิบัติที่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่า พระองค์เป็นผู้ตรัสรู้เอง ไม่มีครู ไม่มีอาจารย์ หมายถึงว่าทรงมีความรู้ ดั่งที่แสดงไว้ในพระสูตรดั่งกล่าวนั้นแล

คราวนี้จะแสดงความของปฐมเทศนา อธิบายออกไปโดยสังเขป

อริยสัจข้อที่ ๑ คือทุกข์ คำว่า **ทุกข์** แปลตามศัพท์ว่า *สิ่งที่ทนอยู่ยาก* มีความหมายเป็น ๒ อย่าง คือ อย่างหนึ่งหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป คือว่าเมื่อเกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องแปรปรวนเรื่อยไปจนถึงดับหรือแตกสลาย เรียกง่าย ๆ ว่าหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่มีเกิดมีดับ สิ่งใดมีเกิดขึ้นและต้องดับไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์ทั้งหมด เพราะอะไร เพราะว่าทนอยู่ยาก คือทนอยู่ไม่ได้ ถ้าทนอยู่ได้ เกิดขึ้นมาแล้วก็ต้องไม่ดับไม่แตกสลาย แต่เพราะเกิดขึ้นแล้วก็ต้องดับต้องแตกสลาย จึงได้ชื่อว่าเป็นทุกข์ อันแปลว่าทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป นี้เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงตัวโลกเองก็ต้อง

เป็นเช่นนี้ เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นแล้วไม่ดับไม่แตกสลาย ต่างกันแต่ว่าจะแตกสลายไปช้าหรือเร็วเท่านั้น ในพระสูตร ท่านชี้เข้ามาให้กำหนดรู้โดยเฉพาะที่กาย ว่าเกิดเป็นทุกข์ แก่ เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ ก็มุ่งที่จะให้รู้ถึงทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา ดั่งกล่าวนั้น

ถ้าจะอธิบายอย่างอื่นก็พอได้แต่ไม่ชัด เช่นบางท่าน อธิบายว่า เมื่อเกิดนั้นทุกข์หนักหนา แต่ความจริงทุก ๆ คน ก็ไม่รู้ว่าทุกข์อย่างไรเวลาเกิดออกมา มารู้เอาเมื่อโตขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้นจะไปว่าเป็นทุกข์ก็ไม่รู้ แก่นี่ก็เหมือนกัน ถ้ามุ่ง ถึงว่าร่างกายแปรปรวนเปลี่ยนแปลงในขั้นเจริญขึ้น ซึ่งเรียก ว่าแก่เหมือนกัน คือว่าแก่ขึ้น ก็ไม่รู้สึกว่าจะเป็นทุกข์อะไร แต่ ครั้นอายุมากเข้า เป็นแก่ลง ร่างกายเสื่อมลง จึงค่อยรู้สึกขึ้น เมื่อเวลาจะตาย ว่าตายเป็นทุกข์ ความจริงทุกข์ก่อนตาย เมื่อ จะตายจริง ๆ ไม่มีใครรู้ว่าเป็นทุกข์อย่างไร อย่างที่เรียกว่า กลัวตายนั้น ความจริงกลัวก่อนตาย ถ้ายังกลัวตายอยู่ก็ยัง ไม่ตาย เมื่อจะตายจริงแล้วไม่กลัว คือว่าไม่รู้สึกที่จะกลัวแล้ว และพร้อมกันนั้นก็ไม่มีความรู้สึกว่าเป็นทุกข์แล้ว แต่ท่านก็ อธิบายให้เห็นว่าเดือดร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ต่าง ๆ แต่ก็ไม่ชัด

เพราะฉะนั้น เห็นว่าจะต้องอธิบายว่า ที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ ก็หมายถึงว่าเป็นสภาพธรรมดาที่จะต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ไป ทนอยู่คงที่ไม่ได้ คือว่าทุก ๆ สิ่งตลอดถึงกายของเรา เมื่อ

เกิดขึ้นเบื้องต้น แล้วก็เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ จนถึงลงท้ายก็ดับ ทุก ๆ สิ่งในโลกตลอดถึงโลกก็เป็นอย่างนี้ เป็นทุกข์ที่เป็นสภาพธรรมดา นี้เป็นความหมายอย่างหนึ่งซึ่งเป็นความหมายยืน

แต่คนเราเองไปมีตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก และมีอุปาทานคือความยึดถือในสิ่งที่เป็นทุกข์นั้น เพราะฉะนั้นจึงได้เกิดความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าความทุกข์ใจต่าง ๆ ดั่งที่ท่านแสดงไว้ว่า โสกปริเทวทุกขโทมนัสสอุปายาสาปิ ทุกขา เป็นต้น ถ้าบุคคลไม่มีตัณหาอุปาทานอย่างพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันตสาวก ก็ไม่เห็นว่าจะต้องเป็นทุกข์เดือดร้อนอะไร สิ่งทั้งหลายในโลก ตลอดจนถึงกายของเราเอง ตลอดจนถึงโลกเอง ก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา คือว่ามีเกิด มีแปรปรวน มีดับ แต่เมื่อไม่มีกิเลสเข้าไปยึดถือก็ไม่เป็นทุกข์

เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความทุกข์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ที่เกิดจากตัณหา ได้แก่ ความทุกข์ใจต่าง ๆ ประกอบกันไปด้วย แล้วก็ชี้ว่าตัณหานี้ที่เป็นเหตุให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือก็เป็น **สมุทัย** *เหตุให้เกิดทุกข์* **เป็นอริยสัจข้อที่ ๒**

เมื่อดับตัณหา ดับความยึดถือได้ ก็เป็น **ความดับทุกข์ เป็นอริยสัจข้อที่ ๓** อะไรจะเป็นอะไร ใจเราก็ไม่เป็นทุกข์อะไร เทียบดูเหมือนอย่างเดี๋ยวนี้เอง ถ้าบุคคลมีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอะไรขึ้นในทางที่ไม่ชอบไม่ปรารถนา จึงจะ

เกิดความทุกข์ขึ้น ถ้าไม่มีตัณหาอุปาทานในสิ่งใด สิ่งนั้นจะเป็นอะไร จะไม่เป็นทุกข์อะไร คราวนี้พิจารณาดูใกล้เข้ามา ๆ จนถึงทุกสิ่งทุกอย่าง ถ้าหมดตัณหาอุปาทานเสียทุก ๆ สิ่งแล้ว ทุกข์ก็ไม่มีทุก ๆ สิ่ง แต่ว่าสิ่งทั้งหลายในโลกก็ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา มีเกิด มีแปรปรวน มีดับ

มรรคนั้นก็หมายความว่าการปฏิบัติอบรมจิตและอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ความเห็นจนเป็นเหตุให้ละตัณหาอุปาทานเสียได้ นี่แหละเป็นใจความของ **มรรคมีองค์ ๘ ซึ่ง เป็นอริยสัจข้อที่ ๔** ความรู้ความเห็นนั้นต้องเป็นความรู้ที่ละได้ด้วย ไม่ใช่รู้แล้วละไม่ได้ ต้องเป็นความรู้ที่ทำได้ ไม่ใช่รู้แล้วทำไม่ได้ อันนี้เป็นลักษณะของความรู้ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒

ในปฐมเทศนาที่ได้ย่อความมาแสดงแล้ว มีอธิบายโดยสังเขปบางข้อ ดังนี้

คราวนี้จะอธิบาย **ญาณ** *คือความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เกิดขึ้นในอริยสัจ* ที่ว่ามีวน ๓ มีอาการ ๑๒ ในเบื้องต้น ควรกำหนดชื่อญาณไว้ ๓ ก่อน คือ

๑. **สัจจญาณ** *ความรู้ในสัจจะคือความจริง*

๒. **กิจจญาณ** *ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ*

๓. **กตญาณ** *ความรู้ในการทำกิจเสร็จ*

การที่จะทำความเข้าใจ **ญาณ** ในอริยสัจ ก็ควรจะทำความเข้าใจ **ญาณ** คือความรู้ในเรื่องสามัญ เป็นการเทียบเคียง

เมื่อทุก ๆ คนประสบเรื่องที่เป็นหน้าที่การงานของตน เรื่องในครอบครัว เรื่องอื่น ๆ จากนี้ที่เกี่ยวข้อง เบื้องต้นจะต้องรู้ความจริงก่อน ที่เรียกกันเป็นสามัญว่าข้อเท็จจริง เมื่อรู้ความจริงถูกต้องแล้ว จึงรู้ว่าควรจะจัดการอย่างไรกับเรื่องนั้น เมื่อรู้ดั่งนี้แล้วจึงลงมือจัดทำจนสำเร็จ รู้ความจริงเบื้องต้นเทียบได้กับ **สัจจญาณ** รู้ว่าจะต้องทำอย่างไรเทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่าทำสำเร็จแล้วเทียบได้กับ **กตญาณ** อีกอย่างหนึ่ง เทียบในการรักษาโรค เบื้องต้นก็จะต้องรู้ว่าเป็นโรคอะไร นี้เทียบได้กับ **สัจจญาณ** จะต้องรู้ว่าจะต้องรักษาอย่างไร นี้เทียบได้กับ **กิจจญาณ** รู้ว่ารักษาโรคให้หายได้แล้ว นี้เทียบได้กับ **กตญาณ** ฉะนั้น ความรู้สามัญในเรื่องทั่ว ๆ ไปของคนก็จะต้องมีลักษณะทั้ง ๓ นี้

คราวนี้ว่าถึงความรู้ใน **อริยสัจ** อริยสัจนั้นมี ๔ ข้อ ดังที่แสดงแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ตัวของอริยสัจทั้ง ๔ นั้นด้วย คือเมื่อทรงแสดงว่า **ทุกข์** ก็ทรงแสดงว่าอะไรเป็นทุกข์ เมื่อทรงแสดงว่า **สมุทัย** ได้ทรงชี้ด้วยว่าอะไรเป็นสมุทัย เมื่อทรงแสดงว่า **นิโรธ** ความดับทุกข์ ทรงชี้ด้วยว่าดับอะไร เมื่อทรงแสดง **มรรค** ก็ทรงชี้ข้อปฏิบัติไว้ด้วยครบถ้วน

ฉะนั้น ในเบื้องต้นที่เรียกว่าจะรู้อริยสัจ ก็ต้องรู้ว่าสิ่งต่าง ๆ ที่ทรงแสดงไว้นั้นเป็นจริงอย่างนั้นหรือไม่ ทรงแสดงว่าความเกิดแก่ตายเป็นต้นเป็นทุกข์ ก็ความเกิดแก่ตายนั้นเป็น

ทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าดับตัณหาเสียเป็นความดับทุกข์ ก็เป็นความดับทุกข์จริงหรือไม่ ทรงแสดงว่าทางมีองค์ ๘ เป็นทางให้ถึงความดับทุกข์จริงหรือไม่

เบื้องต้นก็จะต้องรู้ว่าจริงหรือไม่ดั่งกล่าวนี้ก่อน ถ้ายังไม่เกิดความรู้ของตัวเอง ก็ยังไม่ชื่อว่ารู้ ดั่งเช่นรู้ตามแบบ หรือตามที่ได้ยิน อ่านเรื่องอริยสัจ ฟังเรื่องอริยสัจก็คงรู้เหมือน ๆ กันทุกคน แล้วก็สวดกันอยู่เป็นประจำว่า **ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ** *รู้ตามสัญญาดั่งนี้ยังไม่ชื่อว่าญาณ* ต้องรู้สึกเห็นจริงขึ้นด้วยตัวเอง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นอย่างเห็นแท้แน่นอนลงไปอย่างนั้น โดยไม่นึกว่าพระพุทธเจ้าท่านว่า ไม่ต้องนึกว่าใครว่า แต่ว่าตนเองลงความเห็นจริงลงไปอย่างนั้น และการลงความเห็นนั้นก็ไม่ใช่ว่าลงความเห็นข้างนอก แต่ว่าลงความเห็นเข้ามาที่ตัวเราเอง เพราะอริยสัจทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงที่ตัวของเราเอง คือตัวของทุก ๆ คน

ดั่งทรงแสดงว่านี้ทุกข์ คำนี้ก็หมายถึงชี้เข้ามาข้างในทุกข์ก็ยังคงอยู่ที่ตัวของเราเอง เกิด แก่ ตาย ก็อยู่ที่ตัวของเราเอง ทุกข์ใจต่าง ๆ ต่อจากนั้นก็อยู่ที่ตัวของเราเอง รู้เข้ามาที่ตัวของเราเอง เหล่านี้แหละว่าเป็นทุกข์จริง สมุทัยก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ตัวของเราเองว่า ตัณหาที่จิตใจของตนเองนั้นเป็นตัวสมุทัย นิโรธก็เหมือนกัน รู้เข้ามาถึงความดับตัณหาของตนเอง

ว่าเป็นความดับทุกข์ มรรคก็เหมือนกัน รู้เข้ามาที่ข้อปฏิบัติดีและปฏิบัติชอบต่าง ๆ ที่ตัวของเราเองว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์

ความรู้ที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง มีความเห็นชัดลงไปด้วยตนเอง เห็นจริงแท้แน่นอนลงไปเองว่า นี้เป็นทุกข์ นี้เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี้เป็นความดับทุกข์ นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกว่า **สัจจญาณ** *รู้ในความจริง* ซึ่งต้องมีเป็นประการแรก เมื่อมีความรู้นี้แล้ว ก็เป็นอันว่ารู้ลักษณะหน้าตาของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ รู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นี้ เหมือนอย่างมีคนมา ๔ คน ในเบื้องต้น เมื่อสังเกตจนรู้ว่าคนทั้งสี่นี้มีลักษณะนิสัยใจคอเป็นอย่างไร มีความสามารถเป็นอย่างไร แปลว่ารู้จักคนทั้งสี่นี้ดีว่าเป็นอย่างไร

คราวนี้ก็ถึง **กิจจญาณ** *ความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำ* คือเมื่อรู้สภาพของอริยสัจทั้ง ๔ นั้นตามเป็นจริงแล้ว ก็รู้สืบไปว่าทุกข์นั้นควรกำหนดรู้ คือควรกำหนดให้รู้ว่าเป็นทุกข์เท่านั้นไม่ต้องทำอะไร สมุทัยนั้นควรละคือสละให้พ้นไป นิโรธนั้นควรทำให้แจ้ง มรรคนั้นควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น นี้เรียกว่า **กิจจญาณ** *รู้ในกิจคือในหน้าที่ที่ควรทำในอริยสัจทั้ง ๔ นั้น* หมายความว่า รู้หน้าที่อันควรปฏิบัติในธรรมะแต่ละข้อ

การปฏิบัติของคนที่ยุ่งเหยิงกันอยู่ก็เพราะเหตุว่าปฏิบัติไม่ถูกหน้าที่ ยกเฉพาะอริยสัจ ๔ นี้ **หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติใน**

ทุกข์ก็คือ กำหนดให้รู้เท่านั้นว่าเป็นทุกข์ หน้าที่ที่ควรจะปฏิบัติในสมุทัยก็คือ ละ ดั่งกล่าวแล้ว แต่คนเราไปปฏิบัติสับกัน ดั่งเช่นคนที่มีความทุกข์โศกอย่างหนักเพราะปรารถนาไม่ได้สมหวัง เป็นคนจนทางเข้า บางทีก็ทำอัตวินิบาตกรรมตัวเอง นี้เรียกว่าทำผิดหน้าที่ของธรรมะ เพราะว่าร่างกายของตัวเองที่ตัวเองฆ่าเสียนั้น จัดเข้าในทุกขสัจจะ คืออยู่ในหมวดทุกข์ที่ท่านว่าต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายดั่งที่แสดงแล้ว เกี่ยวแก่ร่างกายนี้ พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้เท่านั้น ว่าเป็นทุกข์ ไม่ได้สอนให้ละคือฆ่าตัวเองลงไป สิ่งที่ท่านสอนให้ฆ่านั้นคือสมุทัยต่างหาก ได้แก่ ตัณหาที่เป็นตัวเหตุอันมีอยู่ในใจของตัว หรือพูดรวม ๆ ว่ากิเลส เป็นความปรารถนาอยากได้ต่าง ๆ หรือว่าจะพูดอย่างกว้าง ๆ ว่า โลภ โกรธ หลงก็ได้ ตัวสมุทัยท่านสอนให้ละ เมื่อจะฆ่าก็ต้องฆ่าสมุทัย ไม่ใช่ฆ่าร่างกาย

ในเรื่องสามัญอื่น ๆ ก็เหมือนกัน อย่างเช่นว่าเมื่อเกิดเรื่องกระทบกระทั่งโกรธแค้นขัดเคืองกัน ก็ทุบตีทำร้ายร่างกายกัน นี่ก็ทำผิดหน้าที่เหมือนกัน ร่างกายที่ทุบตีทำร้ายกันนั้นเป็นทุกขสัจจะ เพราะร่างกายต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตายในหมวดทุกข์ที่พระพุทธเจ้าท่านสอนให้กำหนดรู้ ท่านไม่สอนให้ไปทุบตีทำร้ายกัน ท่านสอนให้ทุบตีทำร้ายโทสะคือความโกรธในใจของตัวเองนั้นแหละ เมื่อเกิดความโกรธขึ้นก็ให้ทุบตีทำร้ายตัวความโกรธในใจ คือให้ละความโกรธนั้นเสีย

ถ้าจะทำร้ายก็ทำร้ายความโกรธ ไม่ให้ใครไปทำร้ายร่างกายของใคร เพราะฉะนั้น ถ้ารู้หน้าที่ของธรรมะ ปฏิบัติให้ถูกหน้าที่ของธรรมะ เรื่องเดือดร้อนก็ไม่มี

ส่วนนิโรธนั้น ท่านสอนให้ทำให้แจ้ง คือเมื่อได้ปฏิบัติจนได้รับความสงบของจิตใจ สงบจากความดิ้นรนทะยานอยาก ก็ให้กำหนดดูให้รู้จักตัวความสงบนั้นไว้ แล้วคอยพอกพูนอยู่ บางทีเราไม่ค่อยสนใจกับความสงบ แต่ความจริงทุก ๆ คนจะต้องมีความสงบอยู่เสมอเป็นครั้งเป็นคราว เพราะว่ากิเลสเช่นว่าตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากปรารถนานั้น ไม่ใช่ว่าจะมีครอบงำใจอยู่ตลอดเวลา ถ้าครอบงำใจอยู่ตลอดเวลาแล้วจะหาความสงบไม่ได้ จะพักผ่อนหลับนอนไม่ได้ ใจจะยุ่งอยู่กับอารมณ์ที่ดิ้นรนที่ยึดถืออยู่ แต่ที่เราพักผ่อนได้ มีความสุขได้ ก็เพราะเหตุว่ามีเวลาที่จิตใจมีความสงบ เพราะฉะนั้นก็จะต้องให้คอยสังเกตดูให้รู้จักตัวความสงบที่เราได้รับอยู่ ทั้งที่ได้รับโดยปรกติ ทั้งที่ได้รับโดยการปฏิบัติ ให้รู้จักหน้าตาของความสงบอยู่เสมอ อย่าละเลยไปเสีย เพราะอันนี้แหละเป็นผลที่จะทำให้จิตใจได้รับความสุขและคอยรักษาความสงบนั้นไว้

คราวนี้ มรรค **หน้าที่ที่จะปฏิบัติในมรรค ก็หมายความว่าจะต้องปฏิบัติทำให้มีขึ้น** พิจารณาดูได้ในองค์ทั้ง ๘ นั้นที่เราเองว่า ตัวของเรามีอยู่เพียงไร แล้วก็ต้องอบรมให้มีขึ้น

อบรมความเห็นชอบ ความดำริชอบ พูดชอบ ทำการงานชอบ อาชีพชอบ เพียรชอบ ระลึกชอบ ตั้งใจชอบ ให้มีอยู่เสมอ ถ้าเราตรวจดูที่ตัวเราเองอยู่ เราก็จะรู้ เว้นไว้แต่จะละเลยไม่ตรวจ โดยมากเรามักจะไปตรวจข้างนอก ไปดูว่าคนนั้นผิด คนนั้นชอบ แต่สำหรับในด้านคดีธรรมนั้น ท่านมุ่งให้ตรวจดูเข้ามาข้างใน ให้ดูตัวเองอยู่ว่า อะไรของเราผิด อะไรของเราชอบ แล้วก็ต้องพยายามละส่วนที่ผิดให้หมดไป ปฏิบัติส่วนที่ชอบให้มีมาก ๆ ขึ้น นี้เป็นหน้าที่ที่จะต้องทำในมรรคมีองค์ ๘

รู้ในกิจคือหน้าที่ดั่งกล่าวมานี้ เรียกว่า **กิจจญาณ**

เมื่อได้ปฏิบัติในกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้สำเร็จบริบูรณ์แล้ว ก็รู้เป็น **กตญาณ** คือความรู้ในการทำกิจสำเร็จ ต้องถึงขั้นนี้จึงจะเป็นความรู้ที่สมบูรณ์ ถ้ายังไม่ถึงกตญาณ ความรู้ยังไม่สมบูรณ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติจนบังเกิดความรู้ถึงขั้นกตญาณนี้ จึงได้ชื่อว่า **พุทธะ** *ผู้รู้ที่สมบูรณ์* เพราะเหตุว่าได้ทรงกำหนดรู้ทุกข์ได้แล้ว ละสมุทัยได้แล้ว ทำให้แจ้งนิโรธแล้ว ปฏิบัติในมรรคบริบูรณ์แล้ว ทรงเป็นผู้เสร็จกิจจริง ๆ

อริยสัจทั้ง ๔ นี้ เป็นธรรมที่สรุปธรรมทั้งหมด ท่านแสดงว่าเหมือนอย่างรอยเท้าช้างเป็นที่รวมของรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก เรียกชื่อตามกิจคือหน้าที่ในอริยสัจทั้ง ๔ นี้ ก็ได้ธรรมะเป็น ๔ หมวด คือ :–

๑. **ปริญเญยยธรรม** *ธรรมที่ควรกำหนดรู้* ได้แก่ พวกทุกขสัจทั้งหมด หรือว่าสิ่งที่ต้องเกิด ต้องแก่ ต้องตาย หรือสิ่งที่เกิดดับทั้งหมด รวมเข้าในหมวดนี้ ที่แสดงไว้ในนวโกวาทก็ได้แก่ ธรรมะหมวดขันธ์ อายตนะ ธาตุ เป็นต้น ทั้งหมด

๒. **ปหาตัพพธรรม** *ธรรมที่ควรละ* ได้แก่ กิเลสทั้งหมดที่แสดงไว้ในนวโกวาทก็เช่น อกุศลมูล ๓ นิวรณ์ ๕ มลทิน ๙ อุปกิเลส ๑๖ รวมความว่าพวกกิเลสและอกุศลธรรมทั้งหมด

๓. **สัจฉิกาตัพพธรรม** *ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง* ได้แก่ ผลของการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบทั้งหมด เช่น อุปสมะ ความสงบระงับแห่งใจ

๔. **ภาเวตัพพธรรม** *ธรรมที่ควรอบรมให้มีขึ้นเป็นขึ้น* ได้แก่ ธรรมปฏิบัติทุก ๆ อย่างในนวโกวาท ตั้งแต่ทุกะหมวด ๒ ไป ที่เป็นข้อที่สอนให้ปฏิบัติ ก็รวมเข้าในหมวดนี้ทั้งนั้น

ข้อที่ควรทราบเบ็ดเตล็ดอีกอย่างหนึ่ง คือ ในปฐมเทศนานี้ ตอนแสดงทุกขสัจไม่กล่าวถึงพยาธิ ความป่วยไข้ ว่าเป็นทุกข์ เพราะเหตุว่าได้รวมไว้ในคำว่า **ทุกฺข** คือทุกข์กาย ในคำว่า **โสก ปริเทว ทุกฺข โทมนสฺส อุปายาส** นั้นแล้ว แต่ในที่มาบางแห่งได้แสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความเจ็บไข้เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ และตัดคำว่า **โสก-ปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสาปิ ทุกฺขา** เสีย

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาแล้ว ท่านแสดงว่า **ธรรมจักษุ** *คือดวงตาเห็นธรรม* ได้เกิดแก่พระโกณฑัญญะซึ่งเป็นหัวหน้าของภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า **สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา** คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกขสัจแจ้งขึ้น เพราะความหมายของทุกข์ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่าสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอบวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า **เอหิ ภิกฺขุ** *จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมะอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเถิด* ด้วยพระวาจาเพียงเท่านี้ ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า และอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า **เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทา** แปลว่า *การอุปสมบทด้วยพระพุทธวาจาว่าจงเป็นภิกษุมาเถิด*

พระสูตรนี้ท่านเรียกว่า **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร** แปลว่า *พระสูตรที่แสดงถึงเรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป* เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้น ท่านแสดงว่ามีรัตนะ ๗ ได้แก่ **จักกรัตนะ** *จักรแก้ว* **หัตถิรัตนะ** *ช้างแก้ว* **อัสสรัตนะ** *ม้าแก้ว* **มณิรัตนะ** *มณีแก้ว* **อิตถีรัตนะ** *สตรีแก้ว* **คหปติรัตนะ** *คฤหบดีแก้ว* **ปริณายกรัตนะ** *นายกแก้ว* เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิคือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบันก็หมายความว่า ถ้าจะมีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่

จะทำให้ใครๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลกจนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนะได้

ความคิดว่าจะต้องมีเจ้าโลกได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตนะ ๗ นั้น จักกรัตนะของพระเจ้าจักร-พรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าจะเทียบกับในทางบ้านเมือง ก็หมายถึงว่า **อาณาจักร** คือชาติไหนจะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้นก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าตั้งพระพุทธศาสนาขึ้น ก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทศนา เท่ากับว่าทรงตั้ง **พุทธจักร** ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วยปฐมเทศนานี้ แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้า ไม่ใช่อำนาจทางโลก หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรมเป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทศนานี้

บรรดา **กุศลธรรม** ทั้งสิ้นอันเป็น **ปฏิบัติธรรม** ในพระพุทธศาสนา ย่อมประมวลเข้าใน **มรรคมีองค์** ๘ อันเป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ ๔ และมรรคมีองค์ ๘ นี้ก็ประมวลเข้าใน **ไตรสิกขา** คือสีลสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต และปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา อีกนัยหนึ่ง ก็ประมวลเข้าตาม **โอวาทปาฏิโมกข์** ๓ ข้อ ว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ *การไม่ทำบาปทั้งปวง*

กุสลสฺสูปสมฺปทา *การทำกุศลให้ถึงพร้อม*

สจิตฺตปริโยทปนํ *การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์*

ไตรสิกขาก็ดี โอวาท ๓ ข้อนี้ก็ดี ถือว่าเป็น **หัวใจแห่งพุทธศาสนา** ในด้านปฏิบัติธรรม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ และปฏิบัติธรรมนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า รวมเข้าในอริยสัจข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งเป็น **ภาเวตัพพธรรม** *ธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้น ทำให้เป็นขึ้น* อันเรียกว่า ***ภาวนา***

หน้าที่ ซึ่งพึงกระทำในมรรคหรือในปฏิบัติธรรมก็คือ *ภาวนา* อันแปลว่าการทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ทำสัมมาทิฏฐิให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นมา เป็นต้น หรือเมื่อย่อเข้าในไตรสิกขา ก็ทำศีล สมาธิ ปัญญา ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หรือเมื่อย่อเข้าในโอวาท ๓ ก็คือทำการละอกุศล การอบรมกุศล และการชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ให้มีขึ้นมาให้เป็นขึ้นมา

ดังได้กล่าวแล้วว่า **พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น** นั้น ประมวลเข้าในสัจจะทั้ง ๔ ทุกขสัจจะนั้นเป็น **ปริญเญยยธรรม** *คือธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ* สมุทัยนั้นเป็น **ปหาตัพพธรรม** *คือธรรมที่พึงละ* นิโรธนั้นเป็น **สัจฉิกาตัพพธรรม** *คือธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง* มรรคนั้นเป็น **ภาเวตัพพธรรม** *คือธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น* ดั่งนี้เป็นประมวลพุทธศาสนาทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำในพุทธศาสนาทั้งสิ้นจำเพาะข้อที่ ๔ คือมรรคนั้น ก็เป็นประมวลของกุศลธรรมทั้ง

สิ้นที่พึงปฏิบัติอันเรียกว่าภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาท ๓ ที่เรียกว่าเป็นหัวใจพุทธศาสนากันนั้น ก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลกรรมทั้งสิ้น อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ของอริยสัจทั้ง ๔ เพราะฉะนั้น สัจจปัพพะนี้จึงเป็นข้อสำคัญของผู้ศึกษาปฏิบัติพุทธศาสนา และโดยเฉพาะมรรคอันเป็นข้อที่ ๔ ก็เป็นข้อสำคัญในปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น

ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนาพึงตั้งใจปฏิบัติทำความเห็นของตนให้เป็น **สัมมาทิฏฐิ** ขึ้น หัดพิจารณาให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือให้เห็นสัจจะทั้ง ๔

ปฏิบัติทำความดำริของตนให้เป็น **สัมมาสังกัปปะ** ความดำริชอบขึ้น คือให้ดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน

ปฏิบัติทำวาจาของตนให้เป็น **สัมมาวาจา** คือเว้นจากพูดเท็จ พูดแต่คำจริงที่เป็นประโยชน์ ถูกกาละ เว้นจากพูดส่อเสียดให้แตกสามัคคีกัน แต่ว่าพูดคำสมานสามัคคี เว้นจากพูดคำหยาบที่จะทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ แต่ว่าพูดคำที่สุภาพไพเราะจับใจ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล แต่ว่าพูดถ้อยคำที่เป็นหลักฐาน รู้จักประมาณในการพูด พูดเป็นธรรม เป็นวินัย พูดเหมาะสม

ปฏิบัติทำการกระทำของตนทางกายให้เป็น **สัมมา-กัมมันตะ** การงานชอบขึ้นมา คือเว้นจากการฆ่า แต่ว่าทำการที่เกื้อกูลแก่ชีวิต เว้นจากการลัก แต่ว่าประกอบการงานที่เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ เว้นจากประพฤติผิดในกาม แต่ว่าประพฤติชอบในกามทั้งหลาย หรือว่าเว้นจากอพรหม-จริยกิจ

ปฏิบัติทำอาชีพของตนให้เป็น **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิจฉาชีพต่างๆ ประกอบสัมมาอาชีวะต่างๆ

ปฏิบัติทำความเพียรของตนความพยายามของตนให้เป็น **สัมมาวายามะ** เพียรชอบขึ้น โดยที่เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้บังเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้บังเกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และเพิ่มเติมให้ถึงความบริบูรณ์

ปฏิบัติทำสติของตนให้เป็น **สัมมาสติ** ระลึกชอบขึ้น คือปฏิบัติหัดระลึกตามดูไปในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม ตามหลักสติปัฏฐานทั้ง ๔

เพียรทำใจของตนให้เป็น **สัมมาสมาธิ** คือให้ตั้งมั่นไว้โดยชอบ หรือให้ใจตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางแห่งความดับทุกข์ โดยหัดทำสมาธิห้ามใจมิให้กวัดแกว่งกระสับกระส่าย และให้สงบจากกามจากอกุศลธรรมทั้ง

หลาย โดยหัดตั้งใจไว้ในที่ตั้งของสมาธิต่างๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้อันเรียกว่า **กรรมฐาน** หัดทำอยู่เนืองๆ ใจก็จะสงบตั้งมั่นได้แม้ชั่วขณะ ในชั่วขณะนั้นเมื่อหัดทำไปเนืองๆ ก็จะตั้งมั่นดีขึ้น แต่ยังไม่แนบแน่น เมื่อไม่ละการปฏิบัติก็จะทำให้แนบแน่นยิ่งขึ้นจนถึงสามารถเข้าขั้นของ **ฌาน** มีปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต คือความที่จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

การหัดปฏิบัติตามหลักของมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์และทุกคนสามารถที่จะทำได้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นประกอบด้วยองค์มรรคอีก ๗ ข้อเป็นเครื่องแวดล้อม เป็นบริวาร องค์มรรคอีก ๗ ข้อนั้นก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ดั่งนี้ และได้ตรัสต่อไปว่า **สัมมาทิฏฐิ** คือความเห็นชอบนั้น เป็นหัวหน้า คือ เมื่อมีสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ สัมมาทิฏฐินั้นเอง หรือด้วยสัมมาทิฏฐินั้นเอง ย่อมรู้จักว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นผิด เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ

เห็นผิดนั้นคืออย่างไร ก็คือเห็นว่า ทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาผู้ควรบูชาไม่มีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงไม่มีผล ผล

ของกรรมที่ทำดีแล้วและทำชั่วแล้วไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี โอปปาติกะคือสัตว์ที่ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบซึ่งกระทำให้แจ้งเพราะรู้ยิ่งด้วยตนเองแล้วแสดงสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้จักโลกนี้โลกหน้าไม่มี ความเห็นแม้ดั่งนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ส่วนความเห็นที่เป็น **สัมมาทิฏฐิ** ความเห็นชอบก็มี ๒ อย่าง คือยังมีอาสวะยังก่อภพชาติต่อไปอย่างหนึ่ง ไม่มีอาสวะไม่ก่อภพชาติต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ความเห็นที่เป็นความเห็นชอบซึ่งยังมีอาสวะยังก่อภพชาติต่อไปนั้นก็คือ ความเห็นที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว คือเห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาผู้ที่ควรบูชามีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงมีผล เป็นต้น ส่วนความเห็นชอบที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ ไม่เป็นเหตุให้มีภพมีชาติต่อไปนั้น ก็ได้แก่ความเห็นชอบของผู้ที่มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิมีอาสวะ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิที่ไม่มีอาสวะ และก็อาศัยสัมมาวายามะคือเพียรชอบ อันได้แก่ เพียรละมิจฉาทิฏฐิและเพียรทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น กับทั้งอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือว่ามีสติละมิจฉาทิฏฐิ มีสติทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สัมมาทิฏฐิข้อหนึ่ง สัมมาวายามะข้อหนึ่ง สัมมาสติข้อหนึ่ง จึงเป็นไปตามกันอาศัยกัน

มิจฉาวาจา วาจาผิด ก็คือพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนการพูดที่เป็น **สัมมาวาจา** วาจาชอบ ก็มี ๒ อย่าง คือ ที่มีอาสวะยังเป็นไปเพื่อให้เกิดภพชาติต่อไป กับที่ไม่มีอาสวะ สัมมาวาจา วาจาชอบที่ยังมีอาสวะนั้นก็คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนสัมมาวาจาที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็คือวาจาหรือว่าวิรัติความเว้นของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะความเพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาวาจา วาจาผิด เพียรทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ ก็คือมีสติละมิจฉาวาจา วาจาผิด มีสติทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็น **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ มิจฉากัมมันตะ การงานผิด นั้นก็คือฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง สัมมากัมมันตะ การงานชอบ นั้นก็มี ๒ คือที่เป็นสาสวะยังมีอาสวะ ยังเป็นไปเพื่อชาติภพต่อไป และที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ สัมมา-

สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักดำริอย่างนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริอย่างนี้เป็น **สัมมาสังกัปปะ** ดำริชอบ ดำริผิดอันเป็นมิจฉาสังกัปปะนั้น คือดำริไปในกามทั้งหลาย ดำริไปในทางปองร้าย ดำริไปในทางเบียดเบียน ความดำริชอบอันเป็นตรงกันข้ามก็มี ๒ คือที่ยังมีอาสวะยังเป็นเหตุให้บังเกิดภพชาติต่อไป และที่ไม่มีอาสวะ ความดำริชอบที่มีอาสวะนั้นก็คือดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน ส่วนดำริที่เป็นอนาสวะไม่มีอาสวะนั้น ก็คือความดำริของผู้ที่มีจิตใจไม่มีอาสวะแล้ว ความนึกคิดหรือที่เรียกว่าวิตกหรือตรึก อันเป็นของผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าดำริดั่งนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริดั่งนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เพียรทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ มีสติละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด มีสติทำสัมมา-สังกัปปะ ความดำริชอบ ให้เกิดขึ้นด้วย

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ การพูดที่เป็น

กัมมันตะ การงานชอบที่ยังเป็นสาสวะคือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากฆ่าเขาบ้าง เว้นจากลักของเขาบ้าง เว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง เว้นจากอพรหมจริยกิจบ้าง ส่วนสัมมากัมมันตะ การงานชอบที่เป็นอนาสวะ ที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่การงานหรือว่าวิรัติของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้วทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉา-กัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด เพียรทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด มีสติทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นมา

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าอาชีพอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ อาชีพผิด อาชีพอย่างนี้เป็น **สัมมาอาชีวะ** อาชีพชอบ มิจฉา-อาชีวะ อาชีพที่ผิดนั้นก็ได้แก่การที่หาเลี้ยงชีพด้วยวิธีโกหกตลบตะแลง ด้วยวิธีพูดหลอกลวง โอ้อวดแบบโฆษณาเกินความจริงทำให้คนหลงนิยม การพูดเลียบเคียงทำให้คนหลงเชื่อหรือจูงใจให้คนนิยม การปฏิบัติในทางมิจฉาอาชีวะอื่นต่างๆ ส่วนสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ นั้นก็มี ๒ อย่าง คือ

ที่เป็นสาสวะ มีอาสวะ กับที่เป็นอนาสวะ ไม่มีอาสวะ สัมมา-อาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ที่เป็นสาสวะคือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็ได้แก่เว้นจากมิจฉาอาชีวะ ประกอบสัมมาอาชีวะ ส่วนสัมมา-วายามะ อาชีพชอบที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่ของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด อย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะเลี้ยงชีวิตชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด เพียรทำสัมมาอาชีวะเลี้ยงชีวิตชอบ ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติคือความระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด มีสติทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นดั่งนี้

ตามพระพุทธภาษิตในพระสูตรที่นำมาแสดงโดยย่อนี้ พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิ คือ ความตั้งจิตมั่นโดยชอบเป็นข้อหลัก โดยมีองค์มรรคอีก ๗ ข้อเป็นบริวาร พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่า **จิตนี้สำคัญมาก** จิตเมื่อตั้งมั่นอยู่ในทางที่ชอบจึงจะนำให้ปฏิบัติไปในทางที่ชอบ คือเรียกว่าตั้งจิตไว้ถูกก็จะปฏิบัติในทางที่ชอบ ถ้าตั้งมั่นอยู่ในทางที่ผิดหรือตั้งจิตไว้ผิดก็จะนำให้ปฏิบัติผิด ความสำคัญจึงอยู่ที่การตั้งจิตไว้ชอบหรือการตั้งจิตไว้ผิด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องตรวจตราดูจิตของตนอยู่เสมอให้ตั้งจิตไว้ชอบ ไม่ตั้งจิตไว้ผิด และให้มั่นอยู่ใน

ความชอบนั้นไม่ให้ง่อนแง่นคลอนแคลน ดั่งนี้คือ **สัมมาสมาธิซึ่งเป็นหลักสำคัญ** เมื่อตั้งจิตไว้ชอบและมั่นคงอยู่ในความชอบอยู่ในทางที่ชอบแล้ว ก็จะนำให้มรรคอื่นๆ บังเกิดขึ้น และในบรรดามรรคอื่นๆ เหล่านี้ **สัมมาทิฏฐิย่อมเป็นหัวหน้า** คือ ความเห็นถูกต้อง ความเห็นชอบ เป็นข้อสำคัญ และก็ต้องอาศัยมีสัมมาวายามะ เพียรชอบ และสัมมาสติ ระลึกชอบ ประกอบอยู่ด้วยกัน **เป็นหลักในการปฏิบัติ** เมื่อเป็นดั่งนี้แล้ว สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ โดยมีสัมมาสมาธิเป็นหลักหนุนอยู่ เป็นฐานรองรับ ย่อมจะนำให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาทิฏฐิเองด้วย และให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นตามกันไป นำให้มรรคมีองค์ ๘ นี้บรรลุถึงความงอกงามจนถึงบริบูรณ์ในที่สุด

ได้แสดงมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิขึ้นเป็นหลัก โดยตรัสว่ามีมรรคอีก ๗ องค์เป็นบริวารแวดล้อม และได้ทรงยกสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ว่าเป็นหัวหน้า และต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ไปด้วยกันช่วยอบรมทำให้มรรคองค์อื่นๆ บังเกิดขึ้น นับตั้งแต่อบรม

เพิ่มเติมสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเอง ให้เจริญมากยิ่งขึ้น และอบรมสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้เจริญมากยิ่งขึ้น จนทำให้ทุกๆ ข้อบรรลุถึงความบริบูรณ์ในที่สุด

ยังมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวแก่สมาธิอีกอย่างหนึ่งว่า **สมาธิ** ที่มุ่งหมายในทางพุทธศาสนานั้น **ต้องเป็นสัมมาสมาธิ** ความตั้งใจชอบ ดังนี้เป็นข้อหลัก และที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้นก็จะต้องประกอบด้วยองค์มรรคข้ออื่นๆ คือ จะต้องประกอบด้วยความเห็นชอบ ความดำริชอบ เป็นตัวปัญญา จะต้องประกอบด้วยเจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ ซึ่งเป็นศีล ทั้งจะต้องมีความเพียรพยายามชอบ สติคือความระลึกชอบ ซึ่งเป็นธรรมที่รวมอยู่ในข้อสมาธิหรือในจิตตสิกขา ดังนี้ จึงจะเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นอันไม่นับถือสมาธิที่นอกไปจากนี้ว่า เป็นสมาธิที่เป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค แม้ว่าจะเป็นสมาธิที่แนบแน่นบรรลุถึง **ญาณ** จนเป็นเหตุให้ผู้ได้ผู้ถึงได้ญาณคือความหยั่งรู้พิเศษ เห็นนั่นเห็นนี่ ได้ยินนั่นได้ยินนี่ ดังที่เรียกว่าหูทิพย์ ตาทิพย์ หรือแม้ว่าจะมีอำนาจทางจิตอย่างอื่นนอกจากนี้ไปอีก ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวเท่านี้ก็ไม่นับว่าเป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์อันเป็นสัมมาสมาธิในพุทธศาสนา

เมื่อพิจารณาดูตามเรื่องราวก็จะเห็นได้ว่า สมาธิมิใช่มรรคดังกล่าวนี้ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาตั้งแต่ก่อนพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็ปรากฏที่แสดงไว้ว่า ผู้ที่ได้สมาธิเข้าขั้นฌานสมาบัติได้ไปบังเกิดในพรหมโลกอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น บรรดาผู้มีสมาธิแม้ที่เป็นขั้น **ฌานสมาบัติ** อย่างสูง ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาแล้ว ดังที่มีแสดงว่า ได้มีเทพดามารพรหมมนุษย์และสัตว์ทุกจำพวกมามากมายแล้ว ตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น ก่อนพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น เทวดามารพรหมก็มีอยู่เต็มสวรรค์เต็มพรหมโลกแล้ว มนุษย์ก็มีอยู่มากทั่วโลกแล้ว สัตว์นรกสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายก็มีอยู่เต็มนรกเต็มโลกอยู่แล้ว ก็แปลว่า บรรดาภูมิธรรมที่ให้ไปบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเทวดามารพรหมก็ดี ตลอดจนถึงไปเกิดในอบายทั้งหลายก็ดี ก็มีอยู่บริบูรณ์แล้ว ยังขาดแต่ **มรรคผลนิพพาน** เท่านั้นที่ยังไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นในโลก ก็โดยที่ได้ทรงบำเพ็ญธรรมขึ้นโดยลำดับ บริบูรณ์ด้วยมนุษยธรรม บริบูรณ์ด้วยธรรมแห่งเทพแห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติธรรมให้พ้นจากโลกที่ชั่วที่ต่ำที่ทราม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดที่ประณีตขึ้นโดยลำดับ จนถึงทะลุโลกคือพ้นโลก เป็นโลกุตตรธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพานขึ้นมา จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรงบรรลุมรรคผลนิพพาน เพราะฉะนั้น **ความพิเศษของพระพุทธศาสนา** จึงอยู่ที่มรรค ผล นิพพาน

อันเป็น **โลกุตตรธรรม** ธรรมที่ให้พ้นจากโลกคือพ้นจากทุกข์ได้โดยแท้จริง โดยปฏิบัติในมรรค คือปฏิบัติให้พบความดับทุกข์นี้

เพราะฉะนั้น **สมาธิที่มุ่งหมายในพุทธศาสนา** จึงมิได้มุ่งหมายถึงสมาธิที่มุ่งหมายให้ได้หูทิพย์ตาทิพย์ ให้ได้อำนาจจิตต่างๆ แต่ว่ามุ่งหมายสมาธิคือความตั้งจิตใจไว้ถูก มั่นคงอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้ว่าจะไม่ถึงฌาน เอาเพียงว่าให้ได้พบความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นบาทของปัญญา คือต้องการสมาธิที่จะทำให้ได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ให้ได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ และต่อไปทุกๆ ข้อ สมาธิที่ทำให้ได้ปัญญา ให้ได้ศีล และให้ได้สมาธิเองที่ชอบยิ่งขึ้น ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิในทางพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น **ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง** ทางพุทธศาสนานั้นจึงต้องการให้ได้สมาธิเพื่อที่จะเห็นธรรมอันเป็นตัวปัญญา ที่เป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ ที่จะทำให้เป็นศีล เป็นสัมมา-วาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และที่จะเป็นสัมมา-วายามะ สัมมาสติ ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิที่ถูกต้อง และเมื่อพิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า องค์มรรคทั้งปวงเหล่านี้ตั้งอยู่ที่**จิตนี้แหละเป็นส่วนสำคัญ** เพราะฉะนั้น เมื่อจิตดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย องค์มรรคทั้งปวงก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือนอย่างว่าสิ่งอะไรที่หมุนติ้วอยู่จะเอาอะไรไปตั้งอยู่นั้นย่อมตั้งอยู่

ไม่ได้ คนจะไปยืนก็ยืนไม่ติด ต่อเมื่อจิตอันนี้ไม่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย **สัมมาทิฏฐิ** จึงจะตั้งขึ้นได้ สัมมา-สังกัปปะจึงจะตั้งขึ้นได้ เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องหัดทำให้สงบ ให้ตั้งไว้ถูก และเมื่อจิตสงบตั้งไว้ถูกแล้ว จะตั้งอะไรลงไปที่เป็นกุศลธรรมทั้งหลายก็ย่อมตั้งอยู่ได้ อันนี้ก็ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสต่อไปอีกในพระสูตรนั้นว่า เมื่อได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ก็ย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้ **สัมมาสังกัปปะ** คือความดำริชอบ พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า เมื่อได้ความเห็นชอบ คือเมื่อได้ความหยั่งรู้ในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในทางดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็ย่อมทำให้สามารถให้อาจเพียงพอที่จะดำริออกจากทุกข์อันเป็นเนกขัมมสังกัปปะ ที่จะดำริไม่ปองร้ายทุกข์ ที่จะดำริไม่เบียดเบียนทุกข์ เพราะว่าความเบียดเบียน ความปองร้ายนั้นย่อมเกิดขึ้นที่ขันธ์ ๕ นั่นเอง จะปองร้ายใคร จะเบียดเบียนใคร ก็ปองร้ายเบียดเบียนที่ขันธ์ ๕ เพราะฉะนั้น ถ้าเห็นขันธ์ ๕ เป็นตัวทุกข์เสียแล้ว ก็จะเกิดดำริไม่ปองร้ายตัวทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์อยู่แล้วจะต้องไปปองร้ายทำไม และตัวทุกข์นั้น ก็ไม่ได้ตรัสสอนให้ปองร้ายทำลาย ตรัสสอนให้กำหนดรู้ให้รอบคอบว่าเป็นทุกข์จริง ข้อที่ควรปองร้าย

เบียดเบียนก็คือเหตุเกิดทุกข์ต่างหาก ได้แก่ตัณหาหรือโลภ โกรธหลงทั้งหลาย ซึ่งควรที่จะปฏิบัติทำลายเสียระงับเสีย ดังนี้

เมื่อได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้ **สัมมาวาจา** เจรจาชอบ เพราะว่าความดำริชอบนั้นก็เป็นตัววิตกวิจาร คือความตรึกความตรอง ที่เป็น **วจีสังขาร** เครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะว่าจะเปล่งวาจาออกมานั้นก็จะต้องมีวิตกวิจารคือความตรึกความตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาออกมา ความตรึกตรองหรือความดำริอันเป็นสังกัปปะนี้จึงเป็นวจีสังขารเครื่องปรุงวาจา เพราะฉะนั้น เมื่อความดำริหรือวิตกวิจารอันเป็นเครื่องปรุงวาจาเป็นไปชอบ วาจาที่เปล่งออกมาก็ย่อมจะชอบ เมื่อกำหนดโดยข้อที่เว้นก็ย่อมจะเว้นจากวาจาเท็จ วาจาส่อเสียด วาจาหยาบ และวาจาเพ้อเจ้อ เหลวไหล เมื่อจะกำหนดในข้อที่เปล่งออกมา ก็จะเป็นวาจาที่จริง เป็นประโยชน์ถูกกาละ เป็นวาจาที่สมานสามัคคี เป็นวาจาที่สุภาพไพเราะจับใจ เป็นวาจาที่มีหลักฐาน เป็นธรรม เป็นวินัย มีขอบเขต

เมื่อได้สัมมาวาจาคือเจรจาชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจที่จะได้ **สัมมากัมมันตะ** การงานชอบ เมื่อแสดงในทางเว้น ก็จะเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย เมื่อจะแสดงในด้านกระทำ ก็จะ

ให้ทำการงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตร่างกาย การงานที่จะทำให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ และเป็นความประพฤติชอบในกามทั้งหลาย จนถึงเว้นจากอพรหมจริยกิจ

เมื่อได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมเพียงพอที่จะได้ **สัมมาอาชีวะ** เลี้ยงชีวิตชอบ เพราะจะทำให้เว้นจากมิจฉาอาชีวะ สำเร็จสัมมาอาชีวะ

เมื่อได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ก็ย่อมเพียงพอย่อมควรย่อมอาจที่จะได้ **สัมมาวายามะ** เพียรชอบ เพราะจะทำให้เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่บังเกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และอบรมเพิ่มเติมให้บรรลุถึงความบริบูรณ์

เมื่อได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจสามารถที่จะได้ **สัมมาสติ** ระลึกชอบ เพราะจะทำให้อบรมสติ ระลึกตามดูในกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔

เมื่อได้สัมมาสติ ระลึกชอบ ก็ย่อมจะเพียงพอย่อมจะควรย่อมอาจสามารถที่จะได้ **สัมมาสมาธิ** ความตั้งใจชอบ คือทำจิตให้สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ตั้งมั่นเป็นสมาธิบรรลุถึงเอกัคคตา คือความมีอารมณ์อันเดียวของจิตตั้งแต่ขั้นธรรมดาจนถึงขั้นอัปปนาคือแนบแน่นแน่วแน่ จนถึงขั้นที่เป็นฌาน คือความเพ่งที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔

เมื่อได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจย่อมสามารถที่จะได้ **สัมมาญาณ** คือความหยั่งรู้ชอบอันเป็นตัวความรู้ความเห็นชอบ

เมื่อได้สัมมาญาณคือความหยั่งรู้ชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจสามารถที่จะได้ **สัมมาวิมุตติ** คือความหลุดพ้นชอบตั้งแต่ในขั้นที่เป็น **ตทังควิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้นอันเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว **วิกขัมภนวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยความสะกดไว้ด้วยอำนาจของสมาธิถึงขั้นฌาน **สมุจเฉทวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยความตัดขาดด้วยมรรค **ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับด้วยผล และ **นิสสรณวิมุตติ** ความหลุดพ้นด้วยการแล่นออกด้วยนิพพาน

ตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติ เป็น **กุปปวิมุตติ** คือวิมุตติที่ยังกำเริบได้คือยังเสื่อมได้ หรือเป็น **สมยวิมุตติ** หลุดพ้นชั่วสมัยหรือชั่วคราว อันเป็น **วิมุตติของสามัญชน** ทั่วไป ซึ่งเมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมได้วิมุตติคือความหลุดพ้นด้วยองค์ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ตามภูมิตามชั้นเป็นครั้งเป็นคราวได้แล้วก็เสื่อม ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิ-วิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยมรรคผลนิพพาน เป็น **อกุปปธรรม** ธรรมที่ไม่กำเริบ คือหลุดพ้นได้เด็ดขาด เป็น **อสมยวิมุตติ** คือความหลุดพ้นไม่มีสมัย คือ

ตลอดไป เป็น **วิมุตติของพระอริยบุคคล** ทั้งหลาย ได้ตรัสไว้ว่า ตั้งแต่สัมมาทิฏฐิจนถึงสัมมาสมาธิ ๘ องค์นี้สำหรับ **พระเสขะ** แต่เมื่อเติมอีก ๒ สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ อันหมายถึงวิมุตติเด็ดขาดของพระอรหันต์ทั้งหลาย ก็เป็นของ **อเสขบุคคล**

พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ต่อไปอีกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้น ย่อมละมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิ เป็นเหตุอบรมทำกุศลทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นด้วยสัมมาทิฏฐินั้น สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด และเป็นเหตุละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะความดำริผิด เป็นเหตุอบรมกุศลธรรมทั้งหลายด้วยดำริชอบนั้น

สัมมาวาจา เจรจาชอบ ย่อมละการเจรจาผิด เป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวาจา และเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวาจานั้น

สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ย่อมละมิจฉากัมมันตะ การงานที่ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉากัมมันตะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมากัมมันตะนั้น

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาอาชีวะนั้น

สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิจฉาวายามะ เพียรผิดพยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวายามะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยสัมมาวายามะนั้น

สัมมาสติ ระลึกชอบ ละมิจฉาสติ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสตินั้น

สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ละมิจฉาสมาธิ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสมาธิ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสมาธินั้น

สัมมาญาณ ความหยั่งรู้ชอบ ละมิจฉาญาณ ความหยั่งรู้ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาญาณ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาญาณนั้น

สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ ละมิจฉาวิมุตติ ความหลุดพ้นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวิมุตติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวิมุตตินั้น ดังนี้

มรรคมีองค์ ๘ และเมื่อเพิ่มสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติเป็น ๑๐ ย่อมประกอบกันเป็นไปเพื่อวิมุตติคือความหลุดพ้น ซึ่งรวมอยู่ด้วยเป็นข้อที่ ๑๐ เป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นนิโรธสัจจะด้วยประการฉะนี้

ใน **มหาสติปัฏฐานสูตร** นี้ ก็กล่าวได้ว่า ได้ทรงยกสัมมาสติคือความระลึกชอบขึ้นเป็นหลัก และก็แสดงธรรมทั้งหลายรวมเข้าเช่นเดียวกับในพระสูตรนั้น ได้ยกเอาสัมมาสมาธิเป็นหลัก และเอาข้ออื่นๆ ประกอบเข้า ฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่า ข้อที่ทรงแสดงเหล่านี้เป็นปริยายธรรม ธรรมที่ทรงแสดงเป็นปริยาย คือนัยะอันหนึ่งๆ

แต่เมื่อพิจารณารวมกันทั้งหมดแล้ว ก็จะพึงเห็นได้ว่าทุกข้อต่างมีความสำคัญเป็นหลักอยู่ด้วยกันทุกๆ ข้อ ซึ่งจะต้องรวมกันเป็น **มรรคสมังคี** ความพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค เมื่อเป็นดั่งนี้จึงจะเป็นเพื่อผลของการปฏิบัติ และการปฏิบัติในสติปัฏฐานนั้นได้ตรัสยกย่องว่าให้บรรลุถึง **อัญญา** คือความรู้ทั่วถึงอันเป็นภูมิธรรมขั้นสูงสุด หรือความเป็น **อนาคามี** ตามลำดับการที่ปฏิบัติ ซึ่งยกเอาการที่ปฏิบัตินั้น ๗ ปี ถอยลงมาถึง ๗ วัน หรือ ๗ วันถึง ๗ ปี แต่ก็พึงทำความเข้าใจว่า ย่อมหมายความถึงความปฏิบัตินั้นบรรลุถึงความบริบูรณ์ คือ บริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง เมื่อเป็นดั่งนี้แล้วจะช้าวันหรือเร็ววันก็ดี ย่อมให้บรรลุผล และถึงแม้ว่าจะไม่

บรรลุผลถึงอัญญาหรือความเป็นอนาคามีดังนั้น ย่อมทำให้บรรลุผลที่หย่อนลงมาตามควรแก่การปฏิบัติ ที่จะไม่บรรลุผลเลยนั้นหามีไม่

"...พระพุทธศาสนาทั้งสิ้นนั้น ประมวลเข้าในสัจจะทั้ง ๔ ทุกขสัจจะนั้นเป็น ปริญเญยยธรรม คือธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ สมุทัยนั้นเป็น ปหาตัพพธรรม คือธรรมที่พึงละ นิโรธนั้นเป็น สัจฉิกาตัพพธรรม คือธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง มรรคนั้นเป็น ภาเวตัพพธรรม คือธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ดังนี้เป็นประมวลพุทธศาสนาทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำในพุทธศาสนาทั้งสิ้น จำเพาะข้อที่ ๔ คือมรรคนั้น ก็เป็นประมวลของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ อันเรียกว่าภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาท ๓ ที่เรียกว่าเป็นหัวใจพุทธศาสนากันนั้น ก็หมายถึงเป็นหัวใจของกุศลกรรมทั้งสิ้น อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ของอริยสัจทั้ง ๔..."